

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІГОР ОПРЯ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

навчально-методичний посібник для здобувачів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей А4 Середня
освіта (Історія та громадянська освіта) за освітньо-професійними
програмами Середня освіта (Історія та громадянська освіта) та
Середня освіта (Історія та правознавство)

Кам'янець-Подільський
2025

УДК 930.2(075.8)
ББК 63.3(0)я73
О-62

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол № 10 від 28 серпня 2025 року)*

Рецензенти:

Федоренко М. О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та філософії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;

Долинна А. С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Баженів О. Л. – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря І. А.
О-62

Історія Стародавнього світу: навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей А4 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) за освітньо-професійними програмами Середня освіта (Історія та громадянська освіта) та Середня освіта (Історія та правознавство). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. 180 с.

Навчально-методичний посібник містить інформацію про зміст курсу, систему оцінювання результатів роботи студентів, пояснення та практичні рекомендації щодо виконання окремих видів діяльності, перелік тем та планів семінарських занять з методичними рекомендаціями, питання та тести для самоконтролю, питання модульної контрольної роботи, завдання для самостійної роботи, питання до екзамену, список рекомендованої літератури.

УДК 930.2(075.8)
ББК 63.3(0)я73
© Опря І. А., 2025

ВСТУП

Сучасна система вищої освіти в Україні спрямована на формування фахівців нового покоління – компетентних, креативних, здатних працювати в умовах постійних змін та глобальних викликів. Завдання університету сьогодні полягає не лише у передачі студентам певного обсягу знань, а й у розвитку в них уміння самостійно здобувати, осмислювати та інтерпретувати інформацію, критично аналізувати джерела, робити обґрунтовані висновки та ефективно застосовувати знання у практичній діяльності. В умовах стрімкого зростання інформаційних потоків і технологічних трансформацій особливої ваги набувають дисципліни, що виховують у майбутніх фахівців глибоке розуміння витоків розвитку людства, формування суспільних інститутів та закономірностей історичного процесу.

Одним із таких навчальних курсів є «Історія Стародавнього світу», який посідає важливе місце в системі підготовки студентів історичних та археологічних спеціальностей. Цей курс відкриває перед здобувачами освіти захопливу панораму перших цивілізацій – від шумерів та єгиптян до греків і римлян, знайомить із зародженням державності, розвитком політичних і правових систем, становленням релігійних вірувань та культурних традицій. Він допомагає простежити, як соціально-економічні моделі давніх суспільств вплинули на подальший розвиток Європи та світу, формує у студентів здатність бачити взаємозв'язки між епохами, регіонами та історичними процесами.

Вивчення історії Стародавнього світу має комплексний вплив на формування світогляду здобувачів освіти. Воно сприяє не лише професійній підготовці істориків, а й розвитку у студентів цілісної картини світу, розуміння багатогранності та цінності культурної спадщини людства. Ознайомлення з досягненнями й помилками давніх цивілізацій виховує толерантність до різних народів і традицій, формує здатність критично оцінювати сучасні політичні, економічні та соціальні явища, спираючись на історичний досвід. Таким чином, курс виступає не лише навчальною дисципліною, а й важливим інструментом інтелектуального та громадянського становлення особистості.

Актуальність курсу «Історія Стародавнього світу» зумовлена кількома чинниками:

- він є складовою частиною всесвітньої історії та формує цілісне бачення розвитку людства;
- дає можливість осмислити витоки сучасних політичних і культурних традицій;
- забезпечує професійну підготовку майбутніх педагогів та дослідників;
- розвиває вміння працювати з історичними джерелами та інтерпретувати їх.

Предмет курсу включає історичний процес у стародавньому світі від появи людини та перших осередків цивілізації до падіння Західної Римської імперії та формування ранньофеодальних держав.

Мета курсу полягає у вивченні та засвоєнні студентами закономірностей і особливостей розвитку найдавніших суспільств, опанування ними вмінь аналізувати історичні події та явища, визначати їхні причини та наслідки, виявляти взаємозв'язки між різними регіонами та цивілізаціями.

Основні завдання курсу:

- ознайомити студентів з основними етапами історичного розвитку Стародавнього світу;
- розкрити специфіку соціально-економічних і політичних структур стародавніх держав;
- проаналізувати роль релігії, міфології та культури в житті стародавніх суспільств;
- з'ясувати вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на розвиток цивілізацій;
- розвинути вміння працювати з археологічними та писемними джерелами;
- показати роль видатних особистостей в історії стародавнього світу.

Зміст дисципліни реалізується через три блоки:

Теоретичний – лекційний курс, у якому розглядаються головні закономірності історичного процесу, ключові події, явища та концепції розвитку цивілізацій.

Практичний – семінарські заняття, спрямовані на поглиблене опрацювання окремих тем, аналіз джерел, дискусії та вирішення історичних проблемних питань.

Самостійна робота – опрацювання додаткової літератури, підготовка рефератів, виконання картографічних завдань, аналіз історичних документів, підготовка презентацій та дослідницьких робіт.

Студент, який успішно опанував курс, повинен знати:

- основні етапи та закономірності розвитку цивілізацій Стародавнього світу;
- ключові історичні події та явища в окремих регіонах;
- понятійний апарат курсу та хронологію найважливіших подій;
- специфіку культурного, політичного та економічного життя стародавніх суспільств.

Студент повинен уміти:

- аналізувати історичні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- працювати з джерелами та науковою літературою;
- формулювати аргументовані висновки;
- орієнтуватися у хронології та географії подій;
- використовувати історичні знання у навчальній та просвітницькій діяльності.

Навчально-методичний посібник містить інформацію про зміст курсу, систему оцінювання результатів роботи студентів, пояснення та практичні рекомендації щодо виконання окремих видів діяльності, перелік тем та планів семінарських занять з методичними рекомендаціями, питання для самоконтролю та тести, питання модульної контрольної роботи, питання до екзамену, список рекомендованих джерел і літератури.

ОБСЯГ ТА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Обсяг дисципліни

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни	
	денна форма здобуття вищої освіти	заочна форма здобуття вищої освіти
Рік навчання	1	1
Семестр вивчення	1-2	1-2
Кількість кредитів ЄКТС	5	5
Загальний обсяг годин	150	150
Кількість годин навчальних занять	74	14
Лекційні заняття	38	8
Практичні заняття	-	-
Семінарські заняття	36	6
Лабораторні заняття	-	-
Самостійна робота	76	136
Форма підсумкового контролю	залік, екзамен	залік, екзамен

Програма навчальної дисципліни Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		лекційні заняття	семінарські заняття	самостійна робота
Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства. Історія Стародавнього Сходу.				
Тема 1. Вступ до історії Стародавнього світу. Проблеми хронології та періодизації.	6	2	2	2

Тема 2. Епоха родової общини. Община первісних мисливців збирачів і рибалок.	6	2	2	2
Тема 3. Первісне суспільство в період розквіту та розпаду родової общини. Культура первісного суспільства.	6	2	2	2
Тема 4. Утворення цивілізації Стародавнього Єгипту.	4	2		2
Тема 5. Розквіт могутності Єгипетської держави доби Нового та Пізнього Царства.	6	2		4
Тема 6. Соціально-економічні відносини та релігія у Єгипті доби нового царства (XVI – XI ст. до н.е.).	6		4	2
Тема 7. Шумеро-Аккадська держава. Стародавній Вавилон. Ассирія.	6	2		4
Тема 8. Правові та соціально-економічні відносини у Стародавньому Вавилоні.	8		4	4
Тема 9. Держава Ахеменідів VI – V ст. до н. е.	6	2	2	2
Тема 10. Державні утворення Стародавньої Індії.	6	2		4
Тема 11. Стародавнє індійське суспільство.	4		2	2
Тема 12. Давня Китайська цивілізація.	6	2		4
Тема 13. Соціально-економічний та політичний розвиток стародавнього Китаю доби династій Цінь і Хань.	6		2	4
Разом за змістовим модулем 1	76	18	20	38
Змістовий модуль 2. Історія Стародавньої Греції та Риму.				
Тема 1. Вступ до історії Стародавньої Греції і Риму. Періодизація та джерельна база.	4	2		2
Тема 2. Перші держави Стародавньої Греції. Крито-Мікенська цивілізація.	6	2		4
Тема 3. Соціально-економічний та політичний розвиток стародавньої Греції XI – IX ст. до н. е. за даними «Іліади» та «Одіссеї».	6		2	4

Тема 4. Велика грецька колонізація VIII – VI ст. до н. е.	4		2	2
Тема 5. Класична Греція. Формування та розквіт афінської демократичної системи.	6	2	2	2
Тема 6. Становлення олігархічної держави в Спарті.	4	2		2
Тема 7. Становлення Македонської гегемонії на Балканах. Похід Александра Македонського на Схід. Період еллінізму.	4	2		2
Тема 8. Культура Стародавньої Греції VI – IV ст. до н. е.	6		2	4
Тема 9. Початок історії Стародавнього Риму. Боротьба плебеїв з патриціями у Римській республіці.	6	2	2	2
Тема 10. Завоювання Римом Італії. Пунічні війни.	4	2		2
Тема 11. Рим у II – I ст. до н. е. Диктатура Сулли.	4	2		2
Тема 12. Аграрно-демократичний рух у Римі в другій половині II ст. до н. е.	4		2	2
Тема 13. Громадянські війни у Римі 40-30-х рр. I ст. до н. е. Диктатура Цезаря.	4	2		2
Тема 14. Римська імперія в I – II ст. н. е. Походження християнства.	4		2	2
Тема 15. Римська імперія у III – V ст. н.е. Утворення системи Домінату. Падіння західної Римської імперії. Культура Римської імперії.	8	2	2	4
Разом за змістовим модулем 2	74	20	16	38
Разом годин	150	38	36	76

Заочна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		лекційні заняття	семінарські заняття	самостійна робота
Змістовий модуль 1. Історія первісного суспільства. Історія Стародавнього Сходу.				
Тема 1. Вступ до історії Стародавнього світу. Проблеми хронології та періодизації.	6			6
Тема 2. Епоха родової общини. Община первісних мисливців збирачів і рибалок.	6			6
Тема 3. Первісне суспільство в період розквіту та розпаду родової общини. Культура первісного суспільства.	6			6
Тема 4. Утворення цивілізації Стародавнього Єгипту.	4	2		2
Тема 5. Розквіт могутності Єгипетської держави доби Нового та Пізнього Царства.	6			6
Тема 6. Соціально-економічні відносини та релігія у Єгипті доби нового царства (XVI – XI ст. до н.е.).	6			6
Тема 7. Шумеро-Аккадська держава. Стародавній Вавилон. Ассирія.	6			6
Тема 8. Правові та соціально-економічні відносини у Стародавньому Вавилоні.	8			8
Тема 9. Держава Ахеменідів VI – V ст. до н. е.	6			6
Тема 10. Державні утворення Стародавньої Індії.	6	2		4
Тема 11. Стародавнє індійське суспільство.	4			4

Тема 12. Давня Китайська цивілізація.	6			6
Тема 13. Соціально-економічний та політичний розвиток стародавнього Китаю доби династій Цінь і Хань.	6		2	4
Разом за змістовим модулем 1	76	4	2	70
Змістовий модуль 2. Історія Стародавньої Греції та Риму.				
Тема 1. Вступ до історії Стародавньої Греції і Риму. Періодизація та джерельна база.	4			4
Тема 2. Перші держави на Стародавньої Греції. Крито-Мікенська цивілізація.	6			6
Тема 3. Соціально-економічний та політичний розвиток стародавньої Греції XI – IX ст. до н. е. за даними «Іліади» та «Одіссеї».	6			6
Тема 4. Велика грецька колонізація VIII – VI ст. до н. е.	4			4
Тема 5. Класична Греція. Формування та розквіт афінської демократичної системи.	6	2	2	2
Тема 6. Становлення олігархічної держави в Спарті.	4			4
Тема 7. Становлення Македонської гегемонії на Балканах. Похід Александра Македонського на Схід. Період еллінізму.	4			4
Тема 8. Культура Стародавньої Греції VI – IV ст. до н. е.	6			6
Тема 9. Початок історії Стародавнього Риму. Боротьба плебеїв з патриціями у Римській республіці.	6	2	2	2
Тема 10. Завоювання Римом Італії. Пунічні війни.	4			4
Тема 11. Рим у II – I ст. до н. е. Диктатура Сулли.	4			4
Тема 12. Аграрно-демократичний рух у Римі в другій половині II ст. до н. е.	4			4

Тема 13. Громадянські війни у Римі 40-30-х рр. I ст. до н. е. Диктатура Цезаря.	4			4
Тема 14. Римська імперія в I – II ст. н. е. Походження християнства.	4			4
Тема 15. Римська імперія у III – V ст. н.е. Утворення системи Домінату. Падіння західної Римської імперії. Культура Римської імперії.	8			8
Разом за змістовим модулем 2	74	4	4	66
Разом годин	150	8	6	136

ФОРМИ КОНТРОЛЮ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Форми поточного та підсумкового контролю

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів при обговоренні питань семінарського заняття, виконанні аналітичних завдань. Самостійна робота оцінюється під час співбесіди. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота. Формою підсумкового контролю у першому семестрі є залік, у другому семестрі – екзамен.

Критерії оцінювання результатів навчання

Досягнення здобувачів вищої освіти оцінюються за 100-бальною системою. У першому семестрі навчальна дисципліна завершується заліком і розподіл балів відбувається за наступною схемою: семінарські заняття – 40 балів, модульна контрольна робота – 40 балів, самостійна робота – 20 балів.

Поточний і модульний контроль (100 балів)			Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	100 балів
40 балів	40 балів	20 балів	

У другому семестрі навчальна дисципліна завершується екзаменом і розподіл балів відбувається за наступною схемою: семінарські заняття – 20 балів, модульна контрольна робота – 30 балів, самостійна робота – 10 балів.

Поточний і модульний контроль (60 балів)			Екзамен	Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	40 балів	100 балів
20 балів	30 балів	10 балів		

Критерії оцінювання роботи студентів на семінарських заняттях

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів.

Оцінювання на семінарських заняттях відбувається за 12-бальною системою відповідно до критеріїв визначених «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на практичних заняттях рівний 12.

Відповіді студентів на семінарських заняттях оцінюються за 12-бальною системою за наступними критеріями:

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості узагальнення. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний певною мірою відтворити його;

		орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти знає половину навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; робить прості узагальнення але окремі висновки не логічні, не послідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовує термінологію; здатен скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувачем вищої освіти досить повні, він достатньо вільно застосовує вивчений матеріал; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може

		самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Високий (творчо- професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний самостійно вивчити матеріал; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи (у першому семестрі (залік))

Модульна контрольна робота проводиться у формі письмової відповіді на заздалегідь запропоновані питання з навчальної дисципліни. Модульна контрольна робота складається з двох питань, відповідь на кожне з яких оцінюється максимум у 20 балів.

Відповідно максимальна оцінка за модульну контрольну роботу – 40 балів. Для зарахування модульної контрольної роботи мінімальна кількість набраних балів повинна становити не менше 24 балів, у іншому випадку МКР потрібно виконати повторно.

При оцінюванні відповіді на кожне питання застосовуються такі критерії:

19-20 балів – відповідь на питання повна, ґрунтовна, аргументована, студент досконало орієнтується в навчальному матеріалі, творчо застосовує теоретичний апарат дисципліни, вміє аналізувати різні концепції, робить аргументовані висновки, демонструє власне бачення проблеми й шляхів її розв’язання;

16-18 балів – відповідь на питання загалом вірна, студент орієнтується в навчальному матеріалі, втім у відповіді зустрічаються незначні помилки чи неточності;

12-15 балів – відповідь на питання часткова, неповна, втім студент демонструє обізнаність із загальними питаннями навчальної дисципліни та виявляє окремі елементи самостійного мислення;

0-11 балів – відповідь уривчаста, логічно незв’язана, має грубі помилки, або ж відповідь відсутня взагалі.

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи (у другому семестрі (екзамен))

Модульна контрольна робота проводиться у формі письмової відповіді на заздалегідь запропоновані питання з навчальної дисципліни. Модульна контрольна робота складається з трьох питань, відповідь на кожне з яких оцінюється максимум у 10 балів. Відповідно максимальна оцінка за модульну контрольну роботу – 30 балів. Для зарахування модульної контрольної роботи мінімальна кількість набраних балів повинна становити не менше 18 балів, у іншому випадку МКР потрібно виконати повторно.

При оцінюванні відповіді на кожне питання застосовуються такі критерії:

19-10 балів – відповідь на питання повна, ґрунтовна, аргументована, студент досконало орієнтується в навчальному матеріалі, творчо застосовує теоретичний апарат дисципліни, вміє аналізувати різні концепції, робить аргументовані висновки, демонструє власне бачення проблеми й шляхів її розв’язання;

8-9 балів – відповідь на питання загалом вірна, студент орієнтується в навчальному матеріалі, втім у відповіді зустрічаються незначні помилки чи неточності;

6-7 балів – відповідь на питання часткова, неповна, втім студент демонструє обізнаність із загальними питаннями навчальної дисципліни та виявляє окремі елементи самостійного мислення;

0-5 балів – відповідь уривчаста, логічно незв'язана, має грубі помилки, або ж відповідь відсутня взагалі.

Критерії оцінювання самостійної роботи (аналітичні завдання, співбесіда) (у першому семестрі (залік))

Відповідь оцінюється у 19-20 балів, якщо: студент демонструє високий рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, висловлює власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь повна, аргументована, логічна.

Відповідь оцінюється у 16-18 балів, якщо: студент демонструє середній або вище середнього рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, з труднощами висловлює власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь не повна, має прогалини в аргументації.

Відповідь оцінюється у 12-15 балів, якщо: студент демонструє середній або нижче середнього рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, з труднощами може висловити власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь не повна, та недостатньо аргументована, містить логічні помилки.

Відповідь оцінюється у 0-11 балів, якщо: студент не може продемонструвати хоча б мінімальні знання з опрацьованого матеріалу, не може висловити власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь неповна, неаргументована, нелогічна, або відсутня взагалі.

Критерії оцінювання самостійної роботи (аналітичні завдання, співбесіда) (у другому семестрі (екзамен))

Відповідь оцінюється у 10 балів, якщо: студент демонструє високий рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, висловлює власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь повна, аргументована, логічна.

Відповідь оцінюється у 8-9 балів, якщо: студент демонструє середній або вище середнього рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, з труднощами висловлює власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь не повна, має прогалини в аргументації.

Відповідь оцінюється у 6-7 балів, якщо: студент демонструє середній або нижче середнього рівень знань та усвідомлення опрацьованого матеріалу, з труднощами може висловити власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь не повна, та недостатньо аргументована, містить логічні помилки.

Відповідь оцінюється у 0-5 балів, якщо: студент не може продемонструвати хоча б мінімальні знання з опрацьованого матеріалу, не може висловити власну точку зору стосовно питань, які є предметом обговорення. Відповідь неповна, неаргументована, нелогічна, або відсутня взагалі.

Екзамен (40 балів)

Якщо здобувач вищої освіти не відпрацював пропущені навчальні заняття, не виправив оцінки 0,1,2,3, отримані на навчальних заняттях; не виконав або виконав МКР, завдання самостійної роботи менше ніж на 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, він вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю.

Здобувачі вищої освіти, які не мають академічної заборгованості за результатами поточного контролю допускаються до екзамену.

Здобувачі вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, зобов'язані ліквідувати її в терміни, визначені графіком навчального процесу.

Здобувачі вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами підсумкового контролю у формі екзамену, зобов'язані ліквідувати її в терміни, визначені графіком ліквідації академічної заборгованості.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана

(https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view) .

Екзамен проводиться у формі усного або письмового опитування за питаннями екзаменаційного білета. Білет іспиту складається з трьох питань.

Відповіді на питання екзаменаційного білета оцінюються відповідно до таких критеріїв:

високий рівень 36-40 балів	Здобувач виявляє глибокі фундаментальні знання теорії, повно викладає вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, формулює своє бачення проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, наводити необхідні приклади, викладає матеріал логічно, послідовно. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
достатній рівень 30-35 балів	Якщо відповідь здобувача відповідає тим самим вимогам, що і для високого рівня, але він допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу. Здобувач уміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
середній рівень 24-29 балів	Якщо здобувач виявляє знання і розуміння основних положень дисципліни, але викладає матеріал неповно і допускає неточності у визначенні понять; не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; викладає матеріал непослідовно. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
початковий рівень менше як 23 бали	Якщо здобувач виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє методичним апаратом, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, хаотично і невпевнено викладає матеріал. Здобувач неспроможний виконати стандартні завдання навіть після спрямувальних питань викладача. Під час підготовки до відповіді (або в процесі відповіді) наявні ознаки академічної недоброчесності.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля

Рейтингова оцінка з кредитного модуля – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння

здобувачем вищої освіти певного кредитного модуля (навчальної дисципліни) упродовж його вивчення.

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Екзаменаційна оцінка за національною шкалою
90-100 і більше	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	
67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

Перескладання рейтингових оцінок (від 60 і більше балів) з метою їх підвищення дозволяється лише у виняткових випадках за погодженням з деканом факультету та з дозволу ректора університету.

Політика курсу

Академічна доброчесність. Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикавання джерел, списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману.

URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/>

Відвідування занять. Очікується, що всі студенти відвідають лекційні та семінарські заняття курсу. Студенти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом. «Положення про організацію освітнього процесу в КПНУ імені Івана Огієнка».

URL: <https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view>

Неформальна та інформальна освіта. Визнання КПНУ ім. І. Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом формальної або інформальної освіти регламентовано «Положенням про результати навчання, здобутих шляхом формальної або інформальної освіти».

URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view>

Умови визначення успішного засвоєння освітнього компоненту:

- кредити присвоюються здобувачам вищої освіти після завершення навчальної дисципліни та успішного оцінювання досягнутих ними результатів навчання;

- критерієм успішного проходження здобувачем вищої освіти оцінювання результатів навчання є досягнення ним мінімального порогового рівня оцінок за кожним запланованим результатом навчання освітнього компоненту та мінімального порогового рівня оцінки за освітнім компонентом загалом, яких складає 60 % від максимально можливої кількості балів, визначеної відповідними нормативними документами Університету;

- здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю отримали незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки;

- ліквідацію академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяють до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускають не більше двох разів: перший раз – викладачеві, другий – комісії, яку створюють за розпорядженням декана факультету;

- за неуспішного проходження оцінювання результатів навчання за освітнім компонентом кредити здобувачу вищої освіти не присвоюють.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)»

URL: https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view

ЗМІСТ КУРСУ

Вступ до історії Стародавнього світу. Проблеми хронології та періодизації

Поняття «Стародавній світ»: його зміст, основні риси та часові межі. Проблеми хронології та періодизації історії стародавніх цивілізацій. Основні джерела з історії Стародавнього світу: археологічні знахідки, писемні пам'ятки, міфи та легенди. Особливості розвитку давніх суспільств та їхня відмінність від пізніших історичних епох. Вплив географічних умов на формування перших цивілізацій.

Епоха родової общини. Община первісних мисливців, збирачів і рибалок

Основні риси первісного суспільства: господарська діяльність, соціальна структура та вірування. Форми організації первісних людей: родова община, плем'я, орда. Життєдіяльність первісних мисливців, збирачів і рибалок: знаряддя праці, способи виживання, взаємодія з природою. Роль жінки та чоловіка у первісному суспільстві. Виникнення первісних культів, шаманізму та уявлень про світобудову.

Первісне суспільство в період розквіту та розпаду родової общини. Культура первісного суспільства

Перехід до осілого способу життя та зародження відтворюючих форм господарства (землеробство, скотарство). Виникнення соціальної нерівності та формування елементів майбутньої державної організації. Культурні досягнення первісного суспільства: наскельний живопис, обрядові споруди, розвиток усної традиції. Неолітична революція та її наслідки для розвитку людства. Причини та наслідки розпаду родової общини та появи нових форм суспільної організації.

Утворення цивілізації Стародавнього Єгипту

Географічні умови та їхній вплив на формування єгипетської цивілізації. Об'єднання Верхнього та Нижнього Єгипту: роль фараона Менеса. Політична організація Стародавнього Єгипту: влада фараона, роль жерців та чиновників. Основні етапи розвитку єгипетської держави: Давнє, Середнє та Нове царства. Особливості

єгипетської релігії: поклоніння богам, культ Осіріса, віра в загробне життя.

Розквіт могутності Єгипетської держави доби Нового та Пізнього Царства

Політичне і військове піднесення Єгипту за фараонів XVIII-XX династій. Завойовницькі походи та розширення територій Єгипту (Тутмос III, Рамзес II). Вплив релігії на державне управління та суспільне життя. Криза та занепад Єгипту у добу Пізнього Царства: вторгнення «народів моря», асирійське та перське завоювання. Культурні досягнення Нового Царства: розвиток архітектури, мистецтва та науки.

Соціально-економічні відносини та релігія у Єгипті доби Нового царства (XVI – XI ст. до н. е.)

Економічна структура Єгипту: основні сектори господарства, система іригації, торгівля та ремесла. Структура єгипетського суспільства: становище фараона, жерців, чиновників, селян та рабів. Система податків і трудових повинностей. Релігія як головна складова єгипетського суспільного життя: пантеон богів, культ Амона-Ра, ритуали та храмове господарство. Реформи Ехнатона: спроба встановлення монотеїзму та її наслідки.

Шумеро-Аккадська держава. Стародавній Вавилон. Ассирія

Зародження шумерської цивілізації: міста-держави, писемність, культурні досягнення. Аккадська імперія Саргона Великого: перша централізована держава в історії. Вавилонське царство та правління Хаммурапі: закони Хаммурапі та соціальна структура. Асирійська імперія: військова експансія, централізована адміністрація, жорстка система управління. Занепад асирійської держави та утворення Нововавилонського царства.

Правові та соціально-економічні відносини у Стародавньому Вавилоні

Законодавча система Вавилону: Кодекс Хаммурапі та його основні положення. Основні класи суспільства: вільні громадяни, мушкенуми (залежне населення), раби. Сільське господарство, ремесла та торгівля: роль храмів і палаців у господарській системі. Вплив законодавства на соціальну та економічну стабільність

суспільства. Значення вавилонських правових традицій для подальшого розвитку правових систем.

Держава Ахеменідів VI – V ст. до н. е.

Заснування Перської імперії Киром Великим: політична організація та принципи управління. Політика Дарія I: адміністративні реформи, поділ імперії на сатрапії, створення дорожньої системи. Взаємодія перської держави з підкореними народами: релігійна толерантність, розвиток торгівлі. Війни Персії з Грецією: Греко-перські війни та їхні наслідки для імперії. Культурний розвиток та релігія Ахеменідів: зороастризм як основна релігійна традиція.

Державні утворення Стародавньої Індії

Ранні держави Індії: хараппська цивілізація, її структура та культура. Формування державних утворень у період ведійської цивілізації: роль брахманів та варнова система. Царство Магадха та його розширення. Імперія Маур'їв: правління Чандрагупти Маур'ї, економічний та соціальний устрій. Політичні та культурні досягнення Ашоки: буддизм як державна релігія, реформи в адміністрації.

Стародавнє індійське суспільство

Варнова система та її вплив на соціальну структуру: брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри. Роль кастової системи у формуванні індійського суспільства. Господарство Стародавньої Індії: землеробство, ремесла, торгівля. Життя міст та сільських громад. Релігія та культура: ведизм, брахманізм, буддизм та їхній вплив на світогляд людей.

Давня Китайська цивілізація

Географічні умови Китаю та їхній вплив на формування цивілізації. Перші державні утворення: династія Шан-Інь та її культурні досягнення. Розвиток писемності та бронзової металургії. Політична структура суспільства: влада імператора, роль чиновників та знаті. Релігія та світогляд: конфуціанство, даосизм та культ предків.

Соціально-економічний та політичний розвиток Стародавнього Китаю доби династій Цінь і Хань

Об'єднання Китаю імператором Цінь Ши Хуан-ді: адміністративна та військова реформи. Будівництво Великої Китайської стіни та його стратегічне значення. Династія Хань: централізована бюрократія, економічний розвиток, поширення конфуціанства. Торгівля та Шовковий шлях. Культурний та науковий розвиток Китаю у цей період.

Перші держави на території Стародавньої Греції. Кріто-Мікенська цивілізація

Основні центри Кріто-Мікенської цивілізації: Кносс, Фест, Мікени, Тірінф. Археологічні відкриття Генріха Шлімана та Артура Еванса. Особливості соціально-економічного устрою крітської та мікенської держав. Занепад цивілізації та «темні віки» Греції.

Соціально-економічний та політичний розвиток Стародавньої Греції XI – IX ст. до н. е. за даними «Іліади» та «Одіссеї»

Гомерівська Греція як відображення суспільного ладу тієї епохи. Родова знать, демоси та раби у «гомерівському суспільстві». Система влади та роль базилевсів. Військові походи та конфлікти як основа економічного життя. Культурний спадок «Іліади» та «Одіссеї» для подальшої історії Греції.

Велика грецька колонізація VIII – VI ст. до н. е.

Причини Великої грецької колонізації: демографічний вибух, нестача земель, торгівля. Основні напрямки колонізації: Середземномор'я, Чорне море, Північна Африка. Заснування грецьких міст-колоній: Мілет, Ольвія, Пантікапей, Кірена. Взаємодія колоністів з місцевими народами. Наслідки колонізації для метрополій та нових поселень.

Класична Греція. Формування та розквіт афінської демократичної системи

Період Класичної Греції (V – IV ст. до н. е.). Політичні реформи Солона та Клісфена. Виникнення афінської демократії: структура влади, функції народних зборів, гелієї та стратегів. Роль Перікла у

становленні демократичного правління. Розвиток культури та науки в Афінах у добу класики.

Становлення олігархічної держави в Спарті

Соціально-політичний устрій Спарти: подвійне царювання, герусія, апелла та ефори. Реформи Лікурга та їхній вплив на життя громадян. Військово-спартанський спосіб життя: агоге, сиситії, культ дисципліни. Відносини з ілотами та періеками. Війни Спарти та її боротьба за гегемонію у Греції.

Становлення Македонської гегемонії на Балканах. Похід Александра Македонського на Схід. Період еллінізму

Піднесення Македонії за правління Філіпа II. Завоювання Греції та утворення Коринфського союзу. Похід Александра Македонського: битви при Граніку, Іссі, Гавгамелах. Створення найбільшої імперії античного світу. Період еллінізму: синтез грецької та східної культур, виникнення нових держав, розвиток науки та мистецтва.

Культура Стародавньої Греції VI – IV ст. до н. е.

Грецька релігія та міфологія. Розвиток філософії: Сократ, Платон, Арістотель. Театр та драматургія: трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда. Розвиток архітектури та скульптури: Парфенон, статуї Фідія та Праксітеля. Внесок Греції у формування європейської культури.

Початок історії Стародавнього Риму. Боротьба плебеїв з патриціями у Римській республіці

Легенди про заснування Риму: Ромул і Рем. Царський період Риму та його особливості. Виникнення Римської республіки (509 р. до н. е.). Соціальний конфлікт між патриціями та плебеями: вимоги плебеїв, виникнення народного трибунату. Закони XII таблиць та їхнє значення для римського права.

Завоювання Римом Італії. Пунічні війни

Римська експансія в Італії: підкорення латинян, етрусків, самнітів. Союзницька система Риму. Причини та перебіг Пунічних воєн (264 – 146 рр. до н. е.). Ганнібал та його похід на Рим.

Наслідки перемоги над Карфагеном та перетворення Риму на середземноморську державу.

Рим у II – I ст. до н. е. Диктатура Сулли

Криза Римської республіки: соціальні та політичні протиріччя. Гракхівські реформи та аграрне питання. Союзницька війна (91 – 88 рр. до н. е.). Громадянська війна між Суллою та Марієм. Встановлення диктатури Сулли та її наслідки для Риму.

Аграрно-демократичний рух у Римі в другій половині II ст. до н. е.

Соціальні проблеми римського суспільства: зростання латифундій, зубожіння селян. Політична боротьба оптиматів і популяріїв. Реформи Тиберія та Гая Гракхів. Опір сенату та загибель реформаторів. Довготривалі наслідки аграрних реформ для римського суспільства.

Громадянські війни у Римі 40-30-х рр. I ст. до н. е. Диктатура Цезаря

Боротьба за владу між Цезарем, Помпеем та Крассом. Перехід Рубікону та початок громадянської війни. Битви при Фарсалі та Тапсі. Політичні реформи Цезаря та його диктатура. Вбивство Цезаря та наступні політичні зміни в Римі.

Римська імперія в I – II ст. н. е. Походження християнства

Октавіан Август та встановлення принципату. Розквіт імперії за династії Антонінів. Римське право та його розвиток. Виникнення християнства: Ісус Христос, ранні громади, гоніння. Поширення християнства та його значення для Римської імперії.

Римська імперія у III – V ст. н. е. Утворення системи Домінату. Падіння Західної Римської імперії. Культура Римської імперії

Криза та дезінтеграція імперії у III ст. н. е. Реформи Діоклетіана: встановлення Домінату. Константин Великий та утвердження християнства. Велике переселення народів та падіння Західної Римської імперії у 476 р. Культурна спадщина Риму та її вплив на Європу.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ

I семестр

Тема 1

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА (2 год.)

Мета семінарського заняття: ознайомлення студентів з основними джерелами, поняттями та періодизацією історії первісного суспільства, формування навичок аналізу археологічних матеріалів.

План заняття:

1. Предмет і завдання історії первісного суспільства.
2. Проблема хронологія та періодизація доби первісності. Історичний, археологічний, антропологічний та геологічний критерії періодизації.
3. Джерельна база з історії первісного суспільства.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2023. 270 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7507/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
3. Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ, 2012. 542 с.
4. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків, 2018. 172 с.

Додаткова:

1. Археологія України за роки незалежності. Київ, 2022, 448 с.

2. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: методичні рекомендації до семінарських занять. Кам'янець-Подільський, 2023. 100 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7508/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-metodychni-rekomendatsii-do-seminarskykh-zaniat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей студентів вищих навчальних закладів. Тернопіль, 2008. 480 с.
4. Дроздов В. В. Історія первісного суспільства в схемах і таблицях: навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ. Ізмаїл, 2016. 199 с.
5. Цеунов І. Радянське відлуння первісної історії. Формування моделі давньої історії в СРСР.
URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2657-igor-tseunov-radyanske-vidlunnya-pervisnoji-istorijiformuvannya-modeli-davnoji-istoriji-v-srsr>
6. Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. Київ, 2021. 544 с.
7. The Prehistoric Society. *Introductions to Prehistory*.
URL: <https://www.prehistoricsociety.org/resources/introductions>
8. History.com Editors. *Prehistory: Definition and Timeline*. HISTORY. URL: <https://www.history.com/topics/pre-history>
9. Groeneveld E. (n.d.). *Prehistoric Hunter-Gatherer Societies*. World History Encyclopedia.
URL: <https://www.worldhistory.org/article/991/prehistoric-hunter-gatherer-societies/>
10. Khan Academy. *Prehistory before written records*.
URL: <https://www.khanacademy.org/humanities/world-history/world-history-beginnings/origin-humans-early-societies/a/learning-about-prehistory-article>
11. History.com Editors. (n.d.). *Hunter-Gatherers*. HISTORY. Retrieved from. URL: <https://www.history.com/articles/hunter-gatherers>
12. Hunter-Gatherer Culture. National Geographic Society. 2023. National Geographic Education.
URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/hunter-gatherer-culture/>

13. Prehistory – History of Applied Science & Technology. Rebus Community. Rebus Press. URL:
<https://press.rebus.community/historyoftech/front-matter/prehistory/>

Методичні рекомендації

Підготовка до першого питання передбачає опрацювання студентами теоретичних основ дисципліни, зокрема визначення поняття «первісне суспільство», його місця у загальній періодизації історії стародавнього світу та специфіки вивчення цього періоду. Рекомендується звернути увагу на особливості розвитку людських спільнот до появи писемності, ознайомитись із основними археологічними джерелами, які дають уявлення про спосіб життя, матеріальну та духовну культуру первісних людей. Доцільно підготувати короткі повідомлення або презентації про археологічні пам'ятки, такі як стоянки, знаряддя праці, наскельний живопис тощо. Важливо акцентувати увагу на міждисциплінарному характері вивчення цього періоду, який охоплює дані археології, антропології, етнографії та історії. Викладачеві варто організувати роботу у малих групах, стимулюючи студентів до аналізу візуальних матеріалів, мап і реконструкцій, а також до дискусії щодо методів реконструкції життя первісних людей. Це сприятиме формуванню критичного мислення, умінь аналізувати інформацію з різних джерел і розумінню значення історії первісного суспільства для загального уявлення про розвиток людства.

Під час підготовки до другого питання потрібно охарактеризувати основні періодизації (історичну, археологічну, антропологічну, геологічну). Студентам слід зосередити увагу на складності визначення чітких часових меж розвитку первісного суспільства через відсутність писемних джерел і необхідність оперування непрямими доказами. Рекомендується опрацювати наукові джерела, які розкривають підходи до періодизації цієї доби, зрозуміти критерії, за якими визначаються історична (за змінами в суспільному устрої), археологічна (за типами знарядь праці та матеріальною культурою), антропологічна (за змінами в морфології людини) та геологічна (за кліматичними етапами) періодизації. Варто систематизувати інформацію в таблиці або схемі для кращого візуального сприйняття та порівняння підходів. Доцільним є самостійний пошук прикладів кожної періодизації на конкретних

археологічних матеріалах, що дозволяє не лише засвоїти теоретичний матеріал, а й розвинути аналітичне мислення. Під час заняття студенти можуть представити короткі доповіді чи повідомлення щодо дискусійних питань хронології, наприклад, визначення меж між палеолітом і мезолітом, або між неолітом і енеолітом. Це створить умови для наукової дискусії, сприятиме критичному осмисленню історичного процесу та розумінню значення багаторівневої періодизації у вивченні первісного суспільства.

Підготовка студентів до третього питання повинна базуватись на ґрунтовному ознайомленні з усіма основними типами джерел, що використовуються для реконструкції життя людей у доісторичну добу. Студентам варто звернути особливу увагу на археологічні джерела – матеріальні залишки минулого, зокрема знаряддя праці, залишки жител, кістки тварин, посуд, прикраси, наскельні зображення – які є ключовими у вивченні первісного періоду. Окрім археології, слід проаналізувати антропологічні дані, що дозволяють простежити еволюцію фізичних характеристик людини, а також етнографічні паралелі, які надають можливість порівнювати первісні суспільства з культурами сучасних аборигенних народів. Важливою частиною підготовки є ознайомлення з методами датування – радіовуглецевим, дендрохронологічним, стратиграфічним – та розуміння їхнього значення для встановлення хронології подій. Рекомендується підготувати короткі доповіді чи презентації про знакові археологічні пам'ятки (наприклад, Стоунхендж, печери Ласко або стоянки Кам'яної Могили), аби закріпити знання на конкретних прикладах. Така підготовка формує у студентів уміння працювати з різними типами джерел, критично їх оцінювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, а також усвідомлювати обмеження та потенціал кожного з джерел у дослідженні первісної доби.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке первісне суспільство і які його основні характеристики?
2. Чому період первісності вважається найдовшим етапом в історії людства?
3. Які науки беруть участь у вивченні первісного суспільства і яку роль відіграє кожна з них?

4. Які основні джерела використовують для вивчення історії первісного суспільства?
5. У чому полягає складність визначення хронологічних меж первісної доби?
6. Назвіть основні етапи розвитку первісного суспільства за археологічною періодизацією.
7. Як співвідносяться історична, антропологічна та геологічна періодизації первісного суспільства?
8. Які головні риси притаманні господарству первісних людей?
9. Як змінювались соціальні відносини у процесі еволюції первісних спільнот?
10. Чому вивчення первісного суспільства є важливим для розуміння загального історичного процесу?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – дослідник, який за допомогою умовної «машини часу» потрапив у завершальний етап палеоліту. Ваше завдання – скласти докладний «польовий звіт» або щоденник спостерігача, в якому ви опишете життя первісної спільноти, в якій перебуваєте. У центрі вашої уваги мають бути такі аспекти: щоденні заняття людей (полювання, збиральництво, виготовлення знарядь), організація побуту та жител, роль старійшин або ватажка, вірування (тотемізм, анімізм, магія), обряди, а також прояви творчості (музика, наскельні малюнки, танці). Зверніть увагу на взаємини між членами племені, гендерну роль, традиції передачі знань.

Ваш текст може мати вигляд наукового звіту, розповіді від першої особи або навіть невеликого художнього оповідання. Для креативнішого підходу дозволяється додати малюнки, схеми (наприклад, план поселення, зразки знарядь праці або наскельного мистецтва), а також коротку рефлексію – що вас вразило найбільше, чого не вистачає цим людям, як ви оцінюєте рівень їхнього розвитку.

Мета завдання – через творчу реконструкцію поглибити розуміння основних характеристик первісного суспільства, активізувати аналітичне мислення та міждисциплінарні знання (з історії, археології, антропології, етнографії).

Тема 2
ЕПОХА РОДОВОЇ ОБЩИНИ.
ОБЩИНА ПЕРВІСНИХ МИСЛИВЦІВ ЗБИРАЧІВ І РИБАЛОК
(2 год.)

Мета семінарського заняття: сформувати в студентів уявлення про суспільний устрій у період родової общини; з'ясувати особливості життя, праці та побуту первісних мисливців, збирачів і рибалок; розвивати навички аналізу історичних джерел, карт та реконструкцій; формувати критичне мислення та вміння співставляти минуле з сучасністю.

План заняття:

1. Виникнення общинно-родового ладу.
2. Матеріальна культура доби пізнього палеоліту-мезоліту.
3. Соціальні відносини в ранньопервісній общині.
4. Родо-племінна організація та організація влади в ранньопервісній общині.
5. Криза мисливсько-збиральницького господарства.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2023. 270 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7507/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
3. Давня історія України: в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко; Київ, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 558 с.
4. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ, 2012. 542 с.
5. Залізняк Л. П. Первісна історія України: навчальний посібник. Київ, 1999. 320 с.

Додаткова:

1. Археологія України за роки незалежності. Київ, 2022, 448 с.
2. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: методичні рекомендації до семінарських занять. Кам'янець-Подільський, 2023. 100 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7508/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-metodychni-rekomendatsii-do-seminarskykh-zaniat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей студентів вищих навчальних закладів. Тернопіль, 2008. 480 с.
4. Війдейко М. Ю., Пашкевич Г. О. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2005. 270 с.
5. Дроздов В. В. Історія первісного суспільства в схемах і таблицях: навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ. Ізмаїл, 2016. 199 с.
6. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ, 2002. 286 с.
7. Степанчук В. Н. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. Київ, 2007. 182 с.
8. Черниш А. П. Стародавнє населення Подністрів'я в добу мезоліту. Київ, 1975. 280 с.
9. Чмихав М. О. Давня культура: навчальний посібник. Київ, 1994. 320 с.
10. Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. Київ, 2021. 544 с.
11. Kelly R. L. 2013. The Lifeways of Hunter-Gatherers: The Foraging Spectrum. Cambridge University Press. 376 p.
12. Fagan B. M. Fishing: How the Sea Fed Civilization. Yale University Press, 2017. 352 p.
13. Hunter-Gatherer Culture. National Geographic Society. 2023. National Geographic Education.
URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/hunter-gatherer-culture/>
14. Price T. D., Brown J. A. (Eds.). Prehistoric Hunter-Gatherers: The Emergence of Cultural Complexity. Academic Press, 1985. 368 p.

Методичні рекомендації

Під час вивчення питання про виникнення общинно-родового ладу варто звернути увагу на поступовий перехід людських спільнот від стада до родової общини як результат тривалого соціального, економічного та культурного розвитку. Учням доцільно пояснити, що цей процес супроводжувався удосконаленням знарядь праці, розвитком мовлення, формуванням звичаїв і норм співіснування. Важливо акцентувати увагу на тому, що рід став основною формою організації життя: члени роду були пов'язані спільним походженням, мали рівні права та обов'язки, колективно володіли майном і спільно вели господарство. Доцільно використовувати візуальні матеріали (схеми, реконструкції), уривки з науково-популярних фільмів, а також інтерактивні методи – рольові ігри або аналіз історичних ситуацій, що сприятиме кращому розумінню учнями сутності та значення родової організації в первісному суспільстві.

Під час опрацювання питання про матеріальну культуру доби пізнього палеоліту та мезоліту варто звернути увагу на поступовий розвиток знарядь праці, технік обробки матеріалів, а також удосконалення побутових і господарських навичок первісної людини. Доцільно підкреслити появу спеціалізованих знарядь (скребків, ножів, гарпунів, луків і стріл), які свідчать про зростання професійних умінь, а також нових способів ведення полювання, рибальства та збирання. Важливим є ознайомлення студентів з житлом (землянками, напівземлянками), розвитком мистецтва (петрогліфи, статуетки, орнамент), а також первісною духовною культурою, яка проявлялася через поховальні обряди. Доцільно застосовувати інтерактивні карти, віртуальні тури по археологічних пам'ятках, використання музейних матеріалів, тематичних відео або макетів для реконструкції способу життя, що дасть змогу учням візуалізувати вивчене та краще зрозуміти умови життя людей у цей період.

У процесі вивчення соціальних відносин у ранньопервісній общині варто акцентувати увагу на колективному характері життя, відсутності приватної власності, рівності між членами роду та спільному розподілі обов'язків. Учням слід пояснити, що на цьому етапі домінували родинні зв'язки (материнський рід), і важливу роль у регулюванні внутрішніх відносин відігравали старійшини – найповажніші й найдосвідченіші члени громади. Рекомендовано

звернути увагу на принципи взаємодопомоги, взаємної підтримки та колективної відповідальності, які були необхідними умовами виживання. Доцільно використовувати історичні реконструкції, схеми соціальної структури, інтерактивні вправи (наприклад, моделювання ситуацій з розподілу обов'язків у роді), а також дискусійні методи, що сприятимуть формуванню у школярів розуміння важливості соціальної єдності в первісному суспільстві.

При підготовці четвертого питання студентам слід звернути увагу на суть родо-племінної організації та системи влади в ранньопервісній общині, слід наголосити, що основною одиницею суспільства був рід – група людей, об'єднаних кровною спорідненістю, яка поступово входила до складу племені. Учням важливо донести, що влада мала колективний характер і спиралася на авторитет, життєвий досвід і знання старійшин, а також на звичаї, які передавалися усно. У межах племені відбувався поділ праці за віком і статтю, приймалися спільні рішення під час рад племені або родових зборів. Корисно використовувати порівняльні таблиці, схеми родо-племінної структури, реконструкції рад племені, а також рольові вправи (наприклад, інсценування племінної ради), які дозволяють учням краще усвідомити, як приймалися рішення та які були перші форми самоврядування в історії людства.

Розглядаючи кризу мисливсько-збиральницького господарства, важливо звернути увагу студентам, що вона була зумовлена природними, демографічними та економічними чинниками. У результаті потепління клімату й вимирання великої дичини традиційне полювання перестало забезпечувати достатню кількість ресурсів для зростаючого населення. Студенти мають усвідомити, що це стало поштовхом до пошуку нових джерел харчування, зокрема приручення тварин і вирощування рослин, що стало основою переходу до відтворювального типу господарства – землеробства та скотарства. Рекомендується поєднувати пояснення з аналізом карти природно-кліматичних змін, виконанням творчих завдань (наприклад, створення мініпроєкту про еволюцію господарства), а також використанням візуальних матеріалів, які ілюструють зміни у способі життя та господарюванні. Такий підхід дозволить учням краще зрозуміти важливість цього періоду як поворотного моменту в історії людства.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке родова община та якими були її основні ознаки?
2. Які знаряддя праці використовували первісні мисливці, збирачі та рибалки?
3. Які природні умови впливали на спосіб життя первісних людей?
4. Як відбувався розподіл праці в родовій общині?
5. Яку роль у суспільстві відігравали старійшини?
6. Як організовувалося житло та побут первісних людей?
7. Чим відрізнялися заняття чоловіків і жінок у первісному суспільстві?
8. Як виникла потреба у спільному веденні господарства?
9. Які форми духовної культури існували в ранньопервісному суспільстві?
10. Чому родову общину вважають початковою формою людської організації?

Творче завдання:

Створіть колективний творчий проєкт (у формі коміксу, ілюстрованої розповіді, мініспектаклю або відеоблогу), який зображає один типовий день із життя первісної родової общини. Оберіть ролі (мисливець, збирачка, старійшина, дитина, рибалка тощо), відтворіть побут, господарство, спосіб мислення та традиції людей того часу. Зверніть увагу на природне оточення, інструменти, які ви використовуєте, а також на форми взаємодії між членами роду. Завдання сприяє розвитку уяви, навичок дослідження та роботи в команді.

Тема 3
ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО
В ПЕРІОД РОЗКВІТУ РОДОВОЇ ОБЩИНИ
(2 год.)

Мета семінарського заняття: сформувати в студентів уявлення про особливості розвитку первісного суспільства в період розквіту родової общини, його соціальну організацію, господарство та духовну культуру.

План заняття:

1. Виникнення землеробства та скотарства.
2. Основні технічні досягнення неолітичного та енеолітичного часу.
3. Господарство та матеріальна культура мотичних землеробів-скотарів.
4. Родоплемінна організація й організація влади.
5. Духовна культура доби неоліту та енеоліту.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2023. 270 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7507/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
3. Залізняк Л. П. Первісна історія України: навчальний посібник. Київ, 1999. 320 с.
4. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навчальний посібник. Київ, 2001. 360 с.
5. Давня історія України: в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко; Київ, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 558 с.

Додаткова:

1. Археологія України за роки незалежності. [відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко]. Київ, 2022. 448 с.
2. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: методичні рекомендації до семінарських занять. Кам'янець-Подільський, 2023. 100 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7508/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-metodychni-rekomendatsii-do-seminarskykh-zaniat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Захарченко М. В, Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). Київ, 1993. 336 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ, 2002. 286 с.
5. Павленко Ю. В. Первісність, первісне суспільство. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Pervisnist>
6. Потупко Н. Організація влади в умовах первісного ладу та розвиток держави на території України.
URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2872>
7. Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. Київ, 2021. 544 с.
8. Fagan B. M. Fishing: How the Sea Fed Civilization. Yale University Press, 2017. 346 p.
9. Gamble C. Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory. Cambridge University Press, 2007. 400 p.
10. Kelly R. L. The Lifeways of Hunter-Gatherers: The Foraging Spectrum. Cambridge University Press, 2013. 362 p.
11. Lee R. B., Daly R. (Eds.). 1999. The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers. Cambridge University Press. 511 p.
12. Price T. D., Brown J. A. (Eds.). 1985. Prehistoric Hunter-Gatherers: The Emergence of Cultural Complexity. Academic Press. 450 p.
13. Testart A. The Significance of Food Storage among Hunter-Gatherers: Residence Patterns, Population Densities, and Social Inequalities. *Current Anthropology*. 1982. 23(5). pp. 523-537.

Методичні рекомендації

При підготовці першого питання студентам варто звернути увагу на виникнення землеробства та скотарства, слід акцентувати увагу на її значенні як одного з найважливіших поворотних моментів в історії людства – переході від привласнювального до відтворювального типу господарства. Варто пояснити, що кліматичні зміни, зростання чисельності населення та вичерпання природних ресурсів змусили первісних людей шукати нові способи добування їжі. Доцільно проілюструвати, як збирання поступово переросло в вирощування культурних рослин, а полювання – у приручення тварин. Рекомендується використання карт переходу до неолітичної революції, аналіз археологічних знахідок, реконструкцій перших сільськогосподарських поселень, а також інтерактивних методів (наприклад, складання мініпроектів або віртуальних екскурсій), які допоможуть студентам краще засвоїти матеріал і зрозуміти глибину змін, що відбулися у способі життя людей.

Підготовка студентів до вивчення основних технічних досягнень неолітичного та енеолітичного часу повинна бути організована так, щоб допомогти їм зрозуміти сутність технологічних змін, які відбулися в цей період, та їх вплив на розвиток суспільства. Методичні рекомендації передбачають комплексний підхід: спочатку варто ознайомити студентів із загальним контекстом неоліту та енеоліту, акцентуючи увагу на переході від кам'яного до мідно-кам'яного віку, а також на змінах у способах виробництва і побуті людей. Для кращого сприйняття матеріалу доцільно використовувати ілюстрації, схеми, фотографії археологічних знахідок, таких як знаряддя праці, зразки кераміки, прикраси, що ілюструють розвиток металургії і керамічного виробництва. Рекомендується організувати аналіз та порівняння технологій обробки каменю, кістки, металу, а також обговорення впливу цих нововведень на землеробство, скотарство, ремесла і торгові зв'язки. Особливу увагу слід приділити розгляду винаходів, які полегшували працю, сприяли виробництву більш якісних знарядь і зростанню продуктивності праці, а також розвитку ремісничих центрів і початку спеціалізації. Важливо стимулювати у студентів критичне мислення через дискусії про те, як технічні досягнення відобразилися на соціальній структурі та культурі тогочасних спільнот. Також корисно включити практичні завдання,

наприклад, аналіз джерел, реконструкції технологічних процесів або створення порівняльних таблиць. Загалом, така методика допоможе студентам глибоко усвідомити роль технічних нововведень неолітичного та енеолітичного періоду в історії людства.

Підготовка студентів до вивчення господарства та матеріальної культури мотичних землеробів-скотарів має бути спрямована на комплексне розкриття особливостей їх способу життя, зосереджуючи увагу на технологіях, знаряддях праці та культурних здобутках, що відображають рівень розвитку цих спільнот. Методичні рекомендації передбачають введення студентів у контекст тогочасних господарських форм, пояснення поняття мотичного землеробства як способу обробітку землі за допомогою мотики, що було важливим кроком до підвищення продуктивності праці. Важливо розглянути роль скотарства у господарстві, вплив якого на забезпечення харчування, одягу та інструментів був значним. Для кращого засвоєння матеріалу рекомендується використовувати ілюстрації археологічних знахідок – мотики, серпи, глиняного посуду, знарядь для обробки шкіри і обробітку зерна, а також реконструкції житла і побутових речей. Доцільно провести порівняльний аналіз із господарськими моделями інших спільнот того часу, підкреслюючи унікальність мотичного землеробства. Практичні завдання, такі як створення схем господарської діяльності або опис предметів матеріальної культури, допоможуть студентам закріпити знання. Крім того, важливо стимулювати дискусії про вплив господарських інновацій на соціальну організацію і культуру, а також обговорення змін у способі життя мотичних землеробів-скотарів. Такий підхід сприятиме глибокому розумінню матеріального і господарського базису ранніх аграрних спільнот та їхнього внеску в історію людства.

Підготовка студентів до вивчення родоплемінної організації та організації влади повинна бути спрямована на формування розуміння соціальної структури ранніх суспільств і механізмів управління ними. Методичні рекомендації передбачають ознайомлення студентів із поняттями роду, племені, їхньої ролі у формуванні первісних соціальних груп, а також з особливостями колективної взаємодії, спільної власності і звичаєвого права. Важливо пояснити, як на основі родоплемінних зв'язків виникали

перші форми політичної влади, зокрема ролі старійшин, вождів або рад, які керували суспільством, підтримували порядок і приймали рішення. Для кращого засвоєння матеріалу рекомендується використовувати історичні джерела, етнографічні приклади, ілюстрації, які відображають побут і соціальні взаємини у племенах. Доцільно організувати порівняльний аналіз різних типів родоплемінної організації та форм влади, що допоможе студентам усвідомити різноманітність і динаміку соціальних структур. Практичні завдання можуть включати розбір кейсів із життя первісних спільнот, складання схем організації влади або рольових моделей. Особливу увагу слід приділити обговоренню значення родоплемінної організації для подальшого розвитку державності та соціальних інститутів. Такий комплексний підхід допоможе студентам глибше зрозуміти фундаментальні основи суспільного устрою на ранніх етапах історії людства.

Підготовка студентів до вивчення духовної культури доби неоліту та енеоліту має бути спрямована на розкриття особливостей світогляду, релігійних уявлень, мистецтва та символіки того часу, що відображають духовний розвиток ранніх людських спільнот. Методичні рекомендації передбачають ознайомлення студентів із поняттями анімізму, тотемізму, культів предків та початків релігійних вірувань, які виникали у відповідь на потребу пояснення природних явищ і підтримки соціальної єдності. Важливо розглянути значення археологічних знахідок – святих місць, ідолів, різьблених фігурок, петрогліфів, а також орнаментів на посуді і знаряддях, які служили не лише утилітарним, а й символічним цілям. Для кращого сприйняття матеріалу рекомендується використовувати ілюстрації, реконструкції, відеоматеріали та етнографічні паралелі, що допоможуть студентам уявити собі духовний світ неолітичних та енеолітичних людей. Доцільно організувати дискусії про роль духовної культури у формуванні соціальних норм, моральних цінностей і мистецьких традицій, а також її вплив на подальший розвиток цивілізації. Практичні завдання можуть включати аналіз символіки, створення тематичних презентацій або порівняння з іншими історичними періодами. Такий комплексний підхід сприятиме глибокому розумінню важливої ролі духовної культури в історії людства, допомагаючи студентам усвідомити тісний зв'язок між матеріальним і духовним життям ранніх суспільств.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке родова община і які її основні характеристики?
2. Які основні форми господарства були характерні для родових общин?
3. Як здійснювалася організація праці в первісному суспільстві?
4. Яку роль відігравали родоплемінні зв'язки у соціальному житті общини?
5. Які особливості політичної організації існували в родових общинах?
6. Як відбувався розподіл праці між чоловіками та жінками в родовій общині?
7. Яке значення мала колективна власність у первісному суспільстві?
8. Які релігійні вірування були характерні для родової общини?
9. Як відбувалося передавання знань і традицій у родових спільнотах?
10. Які фактори сприяли розквіту родової общини в первісний період?

Творче завдання:

Уявіть, що ви археологи, які відкрили поселення родової общини доби неоліту. Напишіть розповідь від імені одного з мешканців цього поселення, описуючи щоденне життя, роль родини та племені, основні заняття, обряди та традиції, а також взаємодію між членами общини. Ваша розповідь має показати, як організоване життя в родовій общині і чому цей період вважається розквітом первісного суспільства.

Тема 4
**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА РЕЛІГІЯ У
ЄГИПТІ ДОБИ НОВОГО ЦАРСТВА (XVI – XI ст. до н.е.)**
(4 год.)

Мета семінарського заняття: охарактеризувати основні риси соціально-економічних відносин і релігійних уявлень у Єгипті доби Нового царства (XVI – XI ст. до н.е.).

Заняття 1

План заняття:

1. Загальна характеристика джерел до вивчення історії Нового царства.
2. Господарство та його розвиток:
 - а) спорудження зрошувальної системи та її значення для господарства;
 - б) землеробство і тваринництво;
 - в) ремесла та будівництво;
 - г) організація та роль торгівлі.
3. Висновки. Характер давньоєгипетської економіки.

Заняття 2

План заняття:

1. Соціальна структура єгипетського суспільства доби Нового царства.
 - а) соціальні стани і верстви вільного населення;
 - б) сільська община та її місце і роль в суспільстві;
 - г) рабство і рабовласницькі відносини;
 - д) сім'я, побут, звичаї, виховання в Єгипті.
2. Релігійні вірування Стародавнього Єгипту.
3. Релігійна реформа Ехнатона:
 - а) передумови реформи;
 - б) умови проведення;
 - в) причини невдачі та її історичне значення.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для

студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.

URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>

2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2002. 590 с.
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>

Додаткова:

1. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
2. Древні цивілізації. URL: <https://www.anciv.com/?p=336>
3. Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона : інтепретації божественного образу фараона. *Гілея. Науковий вісник*. 2015. № 95 (4). С. 10-13.
4. Заплетнюк О. А. Культ Амона та його розповсюдження в період Середнього царства. *Virtus : Scientific Journal*. 2015. Issue 2. С. 196-199.
5. Заплетнюк О. А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі. *Гілея: науковий вісник*. 2016. № 105. С. 9-12.
6. Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 98 (7). С. 127-130.
7. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ, 2002. 286 с.
8. Марініч В. К. Релігії стародавнього Єгипту – очима древніх греків: Геродот і Страбон. URL: https://www.researchgate.net/publication/376809290_Religi_ons_of_ancient_Egypt_-_through_the_ancient_Greeks_eyes_Herodotus_and_Strabo
9. Марініч В. К. Релігії Стародавнього Єгипту: аналіз факторів, які вплинули на формування сучасної загальноприйнятої історичної концепції. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134. С. 243-248.

10. Писемні джерела з історії Стародавнього Єгипту. URL:
<https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/S1/1>
11. Політичні та правові вчення Стародавнього Єгипту. URL:
https://stud.com.ua/56745/politekonomiya/politichni_pravovi_vchennya_starodavnogo_yegiptu
12. Шама О. І. Історії Стародавнього Сходу. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форми навчання. Тернопіль, 2015.
13. Assmann J. Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism. Routledge, 1995. 288 p.
14. Bunson M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt. New York, 2002 – URL: https://ia800604.us.archive.org/32/items/EncyclopediaOfAncientEgypt_201802/Encyclopedia_of_ancient_Egypt.pdf
15. Harris N. The history of ancient Egypt. New York: Barnes & Noble, 2002. 192 p. URL:
<https://archive.org/details/historyofancient0000harr/mode/2up>
16. Redford D. B. (Ed.). The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt. Oxford University Press, 2001. 1500 p.
17. Shaw I. The Oxford Illustrated History of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2000. 512 p.
18. Teeter E. (Ed.). Before the pyramids. The Origins of Egyptian Civilization. Chicago, 2011. 288 p.
URL: <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/oimp33.pdf>
19. Warburton D. A. State and Economy in Ancient Egypt: Fiscal Vocabulary of the New Kingdom, 1997. 380 p.
20. Zingarelli A. P. Trade and Market in New Kingdom Egypt: Internal Socio-Economic Processes and Transformations, 2010. 254 p.

Методичні рекомендації:

Заняття I

Для якісної підготовки до першого питання семінарського заняття студентам рекомендується ознайомитися з основними видами історичних джерел, які використовуються для вивчення цього періоду: писемними (літописи, адміністративні документи, гробничні написи, релігійні тексти, хроніки), археологічними (залишки храмів, палаців, гробниць, предмети побуту), а також іконографічними (фрески, рельєфи, статуї). Слід звернути увагу на

такі джерела, як «Папірус Гарріса», «Аннали Тутмоса III», надписи з гробниці Рамзеса II, Амарнський архів, які є надзвичайно важливими для реконструкції політичної, соціальної та релігійної історії Нового царства. Під час підготовки рекомендується критично оцінювати достовірність джерел, враховуючи їх походження, мету створення та історичний контекст. Важливо також розуміти специфіку храмової ідеології та роль жрецтва у формуванні офіційного історичного наративу. Робота з картами, схемами та хронологічними таблицями допоможе краще орієнтуватися в просторово-часових межах джерельного матеріалу.

Під час підготовки до другого питання студентам слід приділити особливу увагу аналізу комплексного характеру господарської системи та її тісного зв'язку з природними умовами долини Нілу. Необхідно розглянути роль зрошувальної системи – дамб, каналів, резервуарів – у забезпеченні стабільного водопостачання для сільського господарства, що було основою економіки Єгипту. Варто детально охарактеризувати основні напрями землеробства (виращування пшениці, ячменю, льону) й тваринництва (розведення великої рогатої худоби, овець, кіз, птахів), визначити їхню роль у забезпеченні продовольчої безпеки та соціальної стабільності. Увагу слід звернути й на розвиток ремесел – обробку каменю, металів, дерева, ткацтво, кераміку – як невід'ємну складову економіки та джерело державного багатства. Будівництво, зокрема храмове та гробничне, доцільно розглядати не лише як технічне явище, а й як відображення ідеології та економічної могутності держави. Аналізуючи зовнішню та внутрішню торгівлю, важливо з'ясувати, з якими регіонами Єгипет мав торговельні зв'язки, які товари імпортувалися та експортувалися, і яке значення мала торгівля для поповнення скарбниці та культурного обміну. Для кращого розуміння теми рекомендується використовувати карти, ілюстрації та витяги з джерел, що висвітлюють економіку періоду Нового царства.

Для підготовки до третього питання студентам слід зосередитися на вивченні основних рис, що визначали господарську модель Єгипту як централізованої, аграрно-ремісничої та напівнатуральної економіки, в якій провідну роль відігравала держава. Варто проаналізувати, як влада фараона та державний апарат контролювали розподіл земель, організацію праці, податкову систему та розподіл ресурсів. Особливу увагу слід

звернути на функціонування царських маєтків, храмових господарств і робітничих поселень, які забезпечували економічну стабільність та централізоване управління. Необхідно охарактеризувати роль натурального обміну, системи обліку продуктів (наприклад, у вигляді зерна, худоби, тканини), а також відсутність грошового обігу як окремого елемента економіки. Важливо розглянути, як кліматичні умови й регулярні розливи Нілу впливали на врожайність і сільське господарство. Для глибшого розуміння теми рекомендується опрацювати писемні джерела (наприклад, папіруси з господарськими звітами), археологічні матеріали, схеми розподілу праці, а також використати аналітичні карти і таблиці.

Методичні рекомендації:

Заняття 2

Під час підготовки до першого питання студентам слід детально ознайомитися з ієрархічною побудовою давньоєгипетського суспільства, яка базувалася на жорсткому поділі на соціальні стани. Варто почати з аналізу ролі фараона як верховного правителя, який уособлював не лише політичну, але й релігійну владу. Далі слід охарактеризувати привілейовані верстви – жрецтво, вельмож, воєначальників і чиновництво, які забезпечували функціонування державного апарату та контроль над ресурсами. Необхідно звернути увагу на середні шари – ремісників, писарів, дрібних землевласників, а також простих селян, які становили основу економіки країни. Важливо розглянути становище залежного населення, включаючи рабів і працівників храмових та державних господарств. Студенти повинні проаналізувати джерела, що містять дані про щоденне життя представників різних соціальних груп, включаючи гробничні розписи, інструкції для чиновників, папіруси з переписами населення та списками обов'язків. Рекомендується працювати з візуальними матеріалами (схемами соціальної піраміди, фресками, статуями), що допоможуть глибше зрозуміти соціальну організацію Нового царства.

Для підготовки до другого питання студентам рекомендується зосередитися на вивченні політеїстичної системи давньоєгипетської релігії, яка відігравала фундаментальну роль у суспільному, політичному та культурному житті країни. Слід проаналізувати

пантеон богів, серед яких особливе місце займали Ра, Осіріс, Ісіда, Гор, Анубіс, Тот та Амон, а також з'ясувати функції кожного з них і їхній зв'язок з природними явищами, суспільними уявленнями та царською владою. Варто звернути увагу на релігійні уявлення про загробне життя, які детально описані в таких текстах, як «Книга мертвих», «Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», і зрозуміти, як ці вірування впливали на поховальні обряди, архітектуру гробниць і культ предків. Рекомендується також розглянути функції храмів і жрецтва, організацію релігійних свят і церемоній, значення міфів у формуванні світогляду. Для ефективної підготовки слід опрацювати археологічні, іконографічні та текстові джерела, що ілюструють релігійні практики, та використовувати візуальні матеріали (зображення богів, сцени обрядів, розписи з храмів і гробниць).

Під час підготовки до третього питання студентам слід зосередити увагу на причинах, сутності та наслідках цієї унікальної події в історії Стародавнього Єгипту. Важливо дослідити, як фараон Аменхотеп IV (Ехнатон) започаткував радикальну релігійну реформу, що полягала у відмові від традиційного багатобожжя на користь монотеїстичного культу бога Атона – уособлення сонячного диска. Студенти повинні розглянути, як реформа супроводжувалася зміною столиці (з Фів до Ахетатона), новою системою культової практики та ослабленням впливу жрецтва, особливо жрецтва Амона. Доцільно проаналізувати джерела того часу, зокрема гімни до Атона, архітектурні особливості Ахетатона (сучасна Амарна), зображення фараона та його родини, які відображають нову ідеологію. Також слід вивчити, чому після смерті Ехнатона реформа була скасована, а традиційна релігія відновлена, що свідчить про її неприйнятність для більшості населення та жрецтва. Рекомендується використовувати критичний підхід до джерел та звертати увагу на інтерпретації сучасних єгиптологів.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості мала соціальна структура Єгипту періоду Нового царства?
2. Яку роль відігравав фараон у політичному, економічному та релігійному житті країни?

3. Якими були основні заняття населення Стародавнього Єгипту в період Нового царства?
4. Як функціонувала система зрошення і яке значення вона мала для сільського господарства?
5. Яке місце займало ремесло та будівництво в економіці Нового царства?
6. Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої торгівлі Єгипту в цей період?
7. Як було організовано податкову систему в Єгипті та хто її контролював?
8. Якими були головні риси давньоєгипетської релігії в добу Нового царства?
9. Яке значення мали храми та жрецтво в суспільному та економічному житті?
10. У чому полягав вплив релігійних вірувань на формування державної ідеології в Єгипті Нового царства?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – писар або жрець у Єгипті доби Нового царства. Напишіть вигаданий, але історично достовірний лист або щоденниковий запис, у якому ви описуєте події одного дня зі свого життя. У тексті зобразіть соціальні відносини, вашу роль у суспільстві, особливості економічної діяльності (землеробство, будівництво, торгівлю тощо), а також згадайте про релігійні обряди або вірування, з якими ви стикнулися цього дня.

Обсяг: 1–2 сторінки.

Форма виконання: художній текст (есе, монолог, міні-оповідання).

Критерії оцінювання: історична достовірність, креативність, логічність викладу, мовне оформлення.

Це завдання допоможе глибше зануритися в повсякденне життя стародавнього єгиптянина та краще зрозуміти взаємозв'язок між соціальними, економічними і релігійними сферами.

Тема 5
**ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У
СТАРОДАВНІЙ ВАВИЛОНІЇ**
(4 год.)

Мета семінарського заняття: дослідити особливості правових та соціально-економічних відносин у Стародавній Вавилонії для розуміння їх впливу на розвиток суспільства та правової системи.

План заняття:

1. Загальна характеристика джерел до вивчення історичного минулого Стародавньої Вавилонії. Закони царя Хаммурапі як історичне джерело.
2. Господарство та його розвиток:
 - а) еволюція землеробства та системи агротехнічних заходів;
 - б) тваринництво та його значення у господарському комплексі занять;
 - в) ремесла та будівництво;
 - г) торгівля та лихварство.
3. Соціальна структура суспільства Стародавньої Вавилонії та її еволюція:
 - а) правляча верхівка, її значення, місце та роль у суспільстві;
 - б) жрецтво та його суспільно-політична місія;
 - в) військові дружинники та їхні функції;
 - г) незалежні категорії вавилонського суспільства;
 - д) раби та рабовласництво у Стародавній Вавилонії.
4. Правові норми становища й взаємовідносин населення у старовавилонському суспільстві за законами Хаммурапі.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу: навч. посібник для іст. фак. ун-тів. Львів, 1985. 49 с.

3. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
4. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2002. 590 с.
5. Крип'якевич І. Всесвітня історія. У трьох книгах. Книга 1. Стародавні часи. Київ: Либідь, 1995. 464 с.
6. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.

Додаткова:

1. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
2. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91-106.
3. Любач С. М. Передня Азія. Давній Вавілон. *Історія і правознавство*. 2008. № 2. С. 6-8
4. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків, 2018. 398 с
5. Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань, 2012. Кн.3. Стародавній Схід.
6. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 3. С. 5-14.
7. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Том 1. С. 40-46.
8. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Крижна В. В. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. 2022. № 54. С. 9-25.
9. Яблонська Д. Р. З історії пантеону Стародавнього Дворіччя: структура та особливості вірувань. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique: с avec*

des matériaux de la VII conférence scientifique et pratique internationale, Paris, 2024. P. 299-301.

10. Ancient Empires From Mesopotamia To The Rise Of Islam.
URL: <http://trophycup.xyz/ancient-empires-from-mesopotamia-to-the-rise-of-islam-pdfdownload.html>
11. History of Mesopotamia. *Enciclopedia Britannica*.
URL: <https://www.britannica.com/place/Mesopotamia-historical-region-Asia>
12. Postgate J. N. Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History. London: Routledge, 1992.
URL: <http://johnsie.mycincylife.com/pdfdoc/early-mesopotamia-society-and-economy-atthe-dawn-of-history.pdf>
13. Roth M. T. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor. 2nd edition. Atlanta: Scholars Press, 1997. 244 p.
14. Van De Mieroop M. King Hammurabi of Babylon: A Biography. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005. 200 p.

Методичні рекомендації

Для ефективного вивчення загальної характеристики джерел до вивчення історичного минулого Стародавньої Вавилонії студентам рекомендовано звернути увагу на різноманітність археологічних, літературних та юридичних пам'яток, що відображають культурний, соціальний та політичний розвиток цієї цивілізації. Особливу увагу слід приділити законам царя Хаммурапі як одному з найвідоміших і найповніших історичних джерел, що не лише регламентували суспільні відносини, але й відкривають розуміння правових, економічних і моральних норм того часу. Під час аналізу законів рекомендується розглядати їх структуру, принципи справедливості, а також відмінності в покараннях залежно від соціального статусу осіб, що дозволить глибше усвідомити соціальну ієрархію та правову систему Стародавньої Вавилонії. Важливо використовувати міждисциплінарний підхід, порівнювати ці джерела з іншими історичними матеріалами, звертати увагу на контекст їх створення і збереження, а також активно обговорювати отримані знання в групах для формування критичного мислення і вміння робити висновки на основі первинних історичних даних.

Для успішного опрацювання другого питання студентам рекомендовано детально ознайомитися з еволюцією землеробства в

Стародавній Вавилонії, звертаючи увагу на впровадження агротехнічних заходів, які сприяли підвищенню врожайності та стабільності сільськогосподарського виробництва. Особливу увагу слід приділити ролі тваринництва як важливого компонента господарського комплексу, що забезпечував населення продуктами харчування, сировиною для ремесел і транспортними засобами. У вивченні ремесел та будівництва рекомендується проаналізувати розвиток спеціалізованих професій, технології виготовлення знарядь праці, посуду та будівельних матеріалів, а також значення будівництва для міської інфраструктури. При розгляді торгівлі та лихварства студентам слід звернути увагу на організацію внутрішнього та зовнішнього товарообігу, роль торговельних шляхів і бірж, а також на механізми кредитування та лихварства, що стимулювали економічний розвиток і формували складну фінансову систему Стародавньої Вавилонії. Важливо поєднувати вивчення теоретичних матеріалів із аналізом історичних джерел і археологічних знахідок, обговорювати отримані знання в групах і формувати навички комплексного підходу до вивчення господарської діяльності стародавніх цивілізацій.

Для глибокого вивчення соціальної структури суспільства Стародавньої Вавилонії та її еволюції студентам рекомендується проаналізувати основні соціальні верстви – від царя і знаті до жрецтва, ремісників, землеробів і рабів, враховуючи їхні права, обов'язки та взаємовідносини. Важливо дослідити, як зміни в політичній і економічній сферах впливали на трансформацію соціальної ієрархії, зокрема, зростання ролі купецтва, ремесел та адміністративного апарату. Студенти мають звернути увагу на джерела, що відображають соціальні норми і законодавчі акти, зокрема закони Хаммурапі, які регламентували взаємини між різними класами суспільства. Рекомендується використовувати порівняльний аналіз із сусідніми стародавніми цивілізаціями для кращого розуміння унікальності та спільних рис соціальної структури Вавилонії. Практичне заняття має включати обговорення історичних фактів, роботу з текстами законів, аналіз археологічних знахідок та моделювання соціальних ситуацій, що допоможе студентам розвинути критичне мислення і здатність робити обґрунтовані висновки щодо динаміки суспільних процесів у Стародавньому Вавилоні.

Для ефективного вивчення правових норм становища й взаємовідносин населення у старовавилонському суспільстві за законами Хаммурапі студентам рекомендується детально проаналізувати основні положення цього юридичного кодексу, звертаючи увагу на регламентацію прав і обов'язків різних соціальних груп, включно з вільними громадянами, залежними особами та рабами. Важливо розглянути, як закони визначали сімейні, майнові, трудові та кримінальні відносини, а також механізми покарань і захисту прав, що відображало соціальну ієрархію та принципи справедливості того часу. Рекомендується порівняти норми Хаммурапі з сучасними уявленнями про право, щоб зрозуміти їхній історичний контекст і значення для формування правової культури. Практичне заняття має включати роботу з текстами законів, аналіз конкретних кейсів, обговорення соціальних наслідків застосування правових норм, а також розвиток навичок критичного осмислення юридичних джерел і їх ролі в регулюванні суспільних відносин у Стародавній Вавилонії.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні джерела містять інформацію про правові норми Стародавньої Вавилонії?
2. Яку роль відіграють закони Хаммурапі у формуванні правової системи Вавилонії?
3. Як соціальна структура суспільства впливала на застосування правових норм у Вавилонії?
4. Які основні категорії населення існували у старовавилонському суспільстві?
5. Як регулювалися майнові та сімейні відносини за законами Хаммурапі?
6. Які механізми захисту прав і покарання передбачалися у стародавньовавилонському праві?
7. Яку роль відігравало землеробство і тваринництво у соціально-економічних відносинах Вавилонії?
8. Яким чином розвиток ремесел і торгівлі впливав на економічну структуру суспільства?
9. Що таке лихварство і як воно регулювалося в Стародавній Вавилонії?
10. Як правові та соціально-економічні відносини впливали на стабільність і розвиток Вавилонської держави?

Творче завдання:

Уявіть, що ви історичні реконструктори і маєте створити живий діалог між представниками різних соціальних верств Стародавньої Вавилонії: царем, жрецем, ремісником, землеробом і рабом. Кожен персонаж повинен розповісти про свої права, обов'язки та повсякденне життя з огляду на закони Хаммурапі. У діалозі необхідно показати, як правові норми впливали на соціальні та економічні взаємини між різними верствами, які обмеження чи привілеї мали кожна група, а також як ці правила забезпечували порядок і стабільність у суспільстві.

Для виконання завдання:

Визначте ключові положення законів Хаммурапі, які стосуються кожної соціальної групи.

Продумайте конкретні приклади ситуацій (наприклад, врегулювання суперечки, питання майна, обов'язки в праці чи покарання за порушення), які ілюструють їхній соціальний статус і правове становище.

Обговоріть у діалозі різницю у правах і відповідальності між вільними людьми, залежними та рабами.

Завершіть діалог коротким рефлексивним обговоренням, що покаже, як ці правові норми формували соціальну ієрархію і впливали на економічний розвиток Вавилонії.

Це завдання допоможе не лише краще засвоїти історичний матеріал, а й розвинути навички критичного мислення, творчого підходу і розуміння складності соціально-правових відносин у стародавніх цивілізаціях.

Тема 6
ДЕРЖАВА АХЕМЕНІДІВ VI – V СТ. ДО Н.Е.
(2 год.)

Мета семінарського заняття: проаналізувати особливості політичного устрою, адміністративної системи та соціально-економічного розвитку держави Ахеменидів у VI–V ст. до н.е.

План заняття:

1. Загальна характеристика джерел до вивчення історичного минулого Стародавньої Персії.
2. Історія виникнення Перської держави Ахеменидів.
3. Завоювання персів у другій половині VI ст. до н.е. та створення Перської імперії.
4. Перська держава у період правління Дарія I:
 - а) народні повстання в Перській державі: їх причини та значення;
 - б) історія приходу Дарія до влади;
 - в) реформаторська діяльність та внутрішня політика Дарія I;
 - г) зовнішньополітична діяльність Перської держави.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2002. 590 с.
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.

Додаткова:

1. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
2. Гуцало Л. В., Козел А. Зороастризм: проблема місця і часу виникнення вчення. *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (м. Житомир, 3-4 листопада 2017). Житомир. 2017. С. 150-152.
3. Коломоєць С. Греко-перські війни. *Історія України*. 2008. № 1. С. 12-14.
4. Печеніна Н. Греко-перські війни (V ст. до н.е.). *Історія в школі*. 2003. № 10. С. 37-47.
5. Шиліна П. Перська держава. *Історія України*. 2007. № 1. С. 20-23.
6. Briant P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake: Eisenbrauns, 2002. 1200 p.
7. Cook J. M., Schwartz D. B. The Persian Empire. 2nd ed. London: Macmillan, 1983. 320 p.
8. Dandamaev M. A., Lukonin V. G. The Culture and Social Institutions of Ancient Iran. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 278 p.
9. Kuhrt A. The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period. London: Routledge, 2007. 1104 p.
10. Sumerian, Akkadian, Neo-Sumerian/ur III, Babylonian, Assyrian, Persian / Lisa Ackerman, Dr. Jeffrey A. Becker, Dr. Senta German, Sebastian Hageneuer, Dr. Beth Harris and Dr. Steven Zucker. Brooklyn: Smarthistory, 2019. 78 p.
11. The-Zend-Avesta. URL: <https://ar.islamforchristians.com/wp-content/uploads/TheAvesta.pdf>
12. Waters M. Ancient Persia. A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE. New York: Cambridge University Press, 2014. p. 52-87.
13. Waters M. Persepolis: The Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings. London: Thames & Hudson, 2014. 256 p.
14. Wiesehöfer J. Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD. London: I. B. Tauris, 2001. 224 p.

Методичні рекомендації

Для вивчення історичного минулого Стародавньої Персії студентам рекомендується опиратися на комплекс джерел, які умовно поділяються на письмові, археологічні та іконографічні. До письмових джерел належать клинописні тексти, зокрема написи царів Ахеменідів (наприклад, Бехістунський напис Дарія I), а також твори грецьких істориків, як-от Геродота, Ктесія та Плутарха, що надають зовнішній погляд на перську історію. Археологічні джерела включають залишки палаців, храмів, гробниць (наприклад, Персеполь, Пасаргади), що допомагають реконструювати соціально-економічну структуру та релігійні уявлення персів. Іконографічні пам'ятки, як барельєфи, фрески й печатки, відображають образи правителів, сцени придворного життя та символіку влади. Вивчення цих джерел вимагає критичного підходу, співставлення даних та врахування контексту їх створення, що дозволяє глибше зрозуміти політичну організацію, релігію, мистецтво та міжкультурні контакти Перської імперії.

Для вивчення історії виникнення Перської держави Ахеменідів студентам слід зосередити увагу на політичних, соціально-економічних та культурних передумовах формування цієї імперії у VII–VI ст. до н.е. Особливо важливим є аналіз джерел, що висвітлюють піднесення династії Ахеменідів, зокрема постать Кіра II Великого, який об'єднав перські та мідянські племена, розгромив Лідію, Вавилон і створив одну з найбільших імперій стародавнього світу. Студенти повинні досліджувати політику централізації влади, адміністративні реформи, релігійну терпимість та військову організацію, які стали фундаментом тривалого існування держави. Важливо також ознайомитись з археологічними та письмовими свідченнями, такими як Бехістунський напис, який описує легітимацію влади Дарія I. Рекомендується проводити порівняльний аналіз джерел з різних культур (перських, грецьких, вавилонських), щоб сформувати повніше уявлення про виникнення імперії Ахеменідів як історичне явище світового значення.

У процесі вивчення завоювань персів у другій половині VI ст. до н.е. та створення Перської імперії студентам слід зосередитися на аналізі військових кампаній Кіра II Великого, який заклали основи могутності держави Ахеменідів. Варто докладно розглянути завоювання Лідії (546 р. до н.е.), Вавилонії (539 р. до н.е.) та приєднання частини Середньої Азії – ці кампанії демонструють не

лише військову силу, але й гнучкість перської дипломатії. Особливу увагу необхідно приділити методам управління завойованими територіями, таким як впровадження сатрапій, збереження місцевих традицій та релігій, що сприяло стабільності й інтеграції різноманітних народів у межах імперії. У дослідженні важливо використовувати як античні письмові джерела (Геродот, Ктесій), так і археологічні дані, зокрема матеріали з Персеполя та Суз. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє студентам зрозуміти, як швидке розширення Перської імперії стало можливим і яким чином вона перетворилася на модель наддержави стародавнього світу.

Під час вивчення періоду правління Дарія I (522–486 рр. до н.е.) студентам слід зосередити увагу на реформах, які значною мірою визначили політичну, економічну та адміністративну структуру Перської імперії. Дарій I завершив централізацію влади, поділив імперію на сатрапії, упорядкував систему податків, розвинув мережу доріг і запровадив єдину грошову одиницю – дарик. Особливо важливим для розуміння цього періоду є вивчення Бехістунського напису, де Дарій описує своє сходження на престол та легітимізує свою владу через волю бога Ахура-Мазди. Студентам рекомендовано аналізувати внутрішню політику царя, зокрема придушення повстань, розбудову столиць (Сузи, Персеполь), а також зовнішню експансію, зокрема війни з грецькими полісами. Варто порівнювати дані грецьких авторів (Геродот, Есхіл) з перськими джерелами, аби сформулювати об'єктивне уявлення про значення правління Дарія I як епохи стабілізації та розквіту імперії Ахеменідів.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні фактори сприяли виникненню держави Ахеменідів у VI ст. до н.е.?
2. Хто такий Кір II Великий і яку роль він відіграв у становленні Перської імперії?
3. Які території були завойовані під час правління Кіра II Великого?
4. Що таке сатрапія і яку функцію вона виконувала в адміністративному устрої імперії?
5. Які реформи провів Дарій I для зміцнення державного управління?

6. У чому полягала суть Бехістунського напису і яке його історичне значення?
7. Яку роль відігравала релігія в ідеології влади Ахеменідів?
8. Які досягнення в галузі економіки та інфраструктури відбулися за Дарія I?
9. Як здійснювалося управління багатонаціональною Перською імперією?
10. У чому полягали причини та наслідки перських воєн з грецькими полісами у V ст. до н.е.?

Творче завдання:

Уявіть себе мандрівником, істориком або дипломатичним посланцем із грецького поліса, який у VI–V ст. до н.е. відвідав величну столицю Перської імперії – Персеполь – під час правління Дарія I. Вам доручено скласти детальний звіт або художній опис для вашого народу про устрій і життя у серці могутньої держави Ахеменідів. Опишіть архітектуру міста, палаци та храми, атмосферу царського двору, етнічне розмаїття мешканців, релігійні звичаї, щоденне життя, організацію влади та систему управління через сатрапії. Включіть у свою розповідь відомості про дороги, поштову службу, податкову систему та озброєння армії. Особливу увагу приділіть фігурі Дарія I як мудрого реформатора і сильного правителя. Ви можете обрати будь-яку форму – художній нарис, щоденникові записи, дипломатичний звіт, уявне інтерв'ю з перським сановником або навіть сцену з театральної постановки. Головне – творчо поєднати історичні факти з образним мисленням.

Тема 7
**СТАРОДАВНЄ ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ДАНИМИ
ПИСЕМНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ**
(2 год.)

Мета семінарського заняття: ознайомити студентів із особливостями соціальної структури, релігійних уявлень та повсякденного життя стародавнього індійського суспільства на основі письмових (веди, дхармашастри) та археологічних джерел (пам'ятки культури Індської цивілізації, скульптури, урбаністичні комплекси).

План заняття:

1. Загальна характеристика джерел з історії Стародавньої Індії.
2. Особливості господарського життя Індії другої половини I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е.
3. Варни, касты у Стародавній Індії. Історія виникнення, роль, місце, значення та проблема суспільних взаємовідносин між варнами:
4. Релігійні вірування населення Стародавньої Індії:
 - а) ведійська релігія;
 - б) буддизм;
 - в) індуїзм.
5. Культура та наука (писемність та літературна спадщина, архітектура та мистецтво).

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2002. 590 с.
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>

5. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.

Додаткова:

1. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
2. Блек Д. Історія світу: від найдавніших часів до сьогодення / переклад О. Буйвол. Київ, 2021. 256 с.
3. Thapar R. Early India: From the Origins to AD 1300. Berkeley: University of California Press, 2002. 556 p.
4. Allchin B., Allchin R. Origins of a Civilization: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia. New Delhi: Viking, 1997. 370 p.
5. Lal B. B. The Sarasvati Flows On: The Continuity of Indian Culture. New Delhi: Aryan Books International, 2009. 278 p.
6. Singh U. A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. Delhi: Pearson Education India, 2008. 684 p.
7. Olivelle P. Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. New York: Oxford University Press, 2005. 448 p.
8. Witzel M. Vedas and Upanishads: Historical Context and Philological Insights. In: Inside the Texts, Beyond the Texts (ed. M. Witzel), Harvard University Press, 2003. 220 p.
9. Possehl G. L. The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002. 276 p.
10. Smith V. The Oxford History of India. Wentworth Press, 2016. 850 p.

Методичні рекомендації

Під час підготовки до вивчення загальної характеристики джерел з історії Стародавньої Індії студентам рекомендується звернути увагу на різноманітність типів джерел, які відображають розвиток цього унікального суспільства від Індської цивілізації до епохи Маур'їв. Насамперед варто опрацювати письмові джерела, серед яких особливу цінність становлять релігійно-філософські тексти, такі як Веди, Упанішади, «Махабхарата», «Рамаяна», а також юридичні пам'ятки, зокрема «Закони Ману». Вони висвітлюють соціальну структуру, релігійні вірування, побут,

моральні норми та уявлення про державу. Водночас археологічні джерела – матеріальні залишки міст Мохенджо-Даро та Хараппи, печерні храми, стели, монети, скульптура та знаряддя праці – дають змогу реконструювати економічне життя, рівень технологій та мистецтва. Важливо звертати увагу на походження, хронологію та контекст створення джерел, а також на міждисциплінарні підходи до їх аналізу. Поєднання текстуальних і матеріальних джерел дозволяє сформувати повну картину історичного розвитку Стародавньої Індії та її культурної спадщини.

Під час підготовки до вивчення особливостей господарського життя Індії другої половини I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е. студентам слід приділити увагу розвитку аграрного сектора, ремесел, торгівлі та грошового обігу в контексті соціально-економічних змін, що відбувалися в цей період. Варто вивчити письмові джерела, зокрема «Артхашастру» Каутілії, які описують господарські функції держави, податкову систему, регламентацію ремесел та торгівлі. Також доцільно звернутися до археологічних даних: залишки зрошувальних систем, сільськогосподарських знарядь, майстерень, монет і торговельних артефактів, що підтверджують розвинену економіку. Особливе значення має аналіз зростання міського життя, розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зокрема з Римом, Південно-Східною Азією та Китаєм. Студенти мають враховувати зв'язок господарського розвитку з кастовою системою та державною політикою династій Маур'їв і Гуптів. Методично корисно порівнювати зміни в економічному житті Індії з аналогічними процесами в інших цивілізаціях того часу для формування цілісного уявлення про індійське суспільство.

Під час підготовки до вивчення питання про варни та касту у Стародавній Індії студентам слід звернути увагу на походження цієї соціальної структури, її еволюцію, а також її вплив на повсякденне життя, релігію та міжсуспільні відносини. Основою для аналізу мають стати ведичні тексти, особливо «Рігведа» (зокрема гімн Пуруша-сукта), де вперше згадуються чотири варни: брахмани, кшатрії, вайш'ї та шудри, а також такі джерела, як «Закони Ману» й «Махабхарата», які деталізують обов'язки, заборони та місце кожної варни в соціальному устрої. Не менш важливо дослідити процес формування кастової системи (джаті), яка стала похідною від варн і значно ускладнила соціальну мобільність. Рекомендується використовувати міждисциплінарний підхід:

поєднувати текстуальний аналіз із даними археології, етнології та соціології. Студенти повинні також проаналізувати проблему взаємовідносин між варнами, зокрема питання нерівності, обмежень, конфліктів та механізмів підтримки соціального порядку, що зберігався століттями. Важливо критично осмислити, як варново-кастова система впливала на розвиток індійської цивілізації та її довготривалий культурний ландшафт.

Під час підготовки до теми «Релігійні вірування населення Стародавньої Індії» студентам необхідно ретельно дослідити три ключові етапи формування духовної культури: ведійську релігію, буддизм та індуїзм. Вивчаючи ведизм, слід звернути увагу на «Рігведу» як основне джерело, аналізуючи пантеон богів (Індра, Агні, Варуна), жертвоприношення, ритуали, уявлення про космос і суспільний порядок. Перехід до філософських пошуків відображено в Упанішадах, де з'являються поняття Атмана, Брахмана, карми та самсари. У вивченні буддизму важливо ознайомитись із життям Сіддхартхи Гаутами (Будди), його Вченням про Чотири благородні істини, Восьмирічним шляхом, а також розділенням буддизму на тхераваду і махаяну. Для індуїзму рекомендовано дослідити культову практику, поклоніння богам-трійці (Брахма, Вішну, Шива), священні тексти – «Бхагавадгіту», «Рамаяну» та «Махабхарату». Студентам слід аналізувати, як релігійні уявлення впливали на суспільні норми, варново-кастову систему, мистецтво й політику, а також простежити еволюцію індійської духовності через порівняльний аналіз трьох напрямів. Методично доцільно поєднувати роботу з текстами, іконографічними джерелами, схемами та таблицями, що дозволяє краще структурувати знання.

Готуючись до п'ятого питання студентам слід охопити широке коло аспектів, пов'язаних із розвитком писемності, літератури, архітектури, мистецтва, а також наукових знань. Рекомендується почати з вивчення становлення писемності, зокрема індської протописемності та санскриту як мови класичної індійської культури. Особливу увагу варто приділити літературній спадщині: ведичній поезії, філософським трактатам (Упанішади), епічним творам – «Махабхараті» та «Рамаяні», а також драматургії Калідаси. У сфері архітектури доцільно дослідити будову ступ, храмів, печерних монастирів (Аджанта, Еллора), враховуючи як релігійне, так і естетичне значення. У мистецтві зверніть увагу на

скульптуру, фрески, розпис і символіку. Окремий напрям – наука: математика (поняття нуля, десяткова система), астрономія, медицина (Аюрведа), граматики (Паніні) та логіка. Методично корисно використовувати міждисциплінарний підхід, зіставляючи письмові джерела з археологічними знахідками, іконографічними матеріалами та досягненнями науки. Це дозволяє студентам не лише засвоїти факти, а й сформулювати цілісне уявлення про унікальний внесок Індії в історію людської цивілізації.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні писемні джерела дають уявлення про суспільство Стародавньої Індії?
2. Що таке Веди, і яку інформацію про соціальний устрій вони містять?
3. Яку роль відіграє «Закони Ману» у вивченні соціального та правового життя індійського суспільства?
4. Які особливості варново-кастової системи відображено в письмових джерелах?
5. Які археологічні пам'ятки дозволяють дослідити побут і господарство населення Індської цивілізації?
6. Що свідчать археологічні знахідки про рівень розвитку ремесел та містобудування в Мохенджо-Даро та Хараппі?
7. Як відображено релігійні уявлення давніх індійців у письмових та археологічних джерелах?
8. Які дані про роль жінки та сімейні відносини містяться у стародавніх текстах Індії?
9. Як змінилися соціальні відносини в Індії в період формування буддизму та індуїзму?
10. Чому важливо поєднувати аналіз письмових і археологічних джерел для вивчення давньоіндійського суспільства?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – дослідник, який отримав унікальну можливість відвідати одне з міст Індської цивілізації (наприклад, Мохенджо-Даро або Хараппу), або ж брати участь у збиранні ведичних гімнів у складі брахманського гурту. Створіть історичну реконструкцію у формі щоденника, листа, репортажу або оповідання, в якому опишіть життя, побут, звичаї, релігійні обряди, соціальні ролі, а також міське середовище, яке вас оточує. У роботі

використайте фактичний матеріал з письмових (Веди, «Закони Ману», епічні поеми) та археологічних джерел (містобудівні комплекси, предмети побуту, скульптури, печатки). Намагайтесь відобразити специфіку суспільного устрою, роль варн, міжлюдські відносини, рівень знань та релігійні переконання. Робота має не лише відтворювати історичний контекст, а й стимулювати ваше критичне мислення та здатність до інтерпретації минулого через джерела.

Тема 8
**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ ДОБИ ДИНАСТІЙ ЦІНЬ І ХАНЬ**
(2 год.)

Мета семінарського заняття: сформувати у здобувачів освіти цілісне уявлення про соціально-економічний розвиток Стародавнього Китаю в період династій Цінь і Хань; ознайомити з ключовими реформами, адміністративною системою, розвитком торгівлі, ремесел та землеробства; розвивати навички історичного аналізу, критичного мислення та уміння працювати з джерелами інформації.

План заняття:

1. Джерела вивчення Стародавнього Китаю.
2. Особливості економічного розвитку Китаю:
 - а) сільське господарство;
 - б) ремесло;
 - в) торгівля;
 - г) технічні винаходи.
3. Соціальна і політична структура Китаю за реформами Шан Яна, Цінь Шіхуана, У Ді.
4. Народні повстання у Китаї та їх характер:
 - а) повстання «червонобрових»;
 - б) повстання «жовтих пов'язок».

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
2. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.
3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Київ, 2002. 590 с.
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>

5. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.

Додаткова:

1. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
2. Величко В. В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 89-107.
3. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 55-62.
4. Космина В. Г. Китайська цивілізація: формування смислової системи Комунікацій. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2011. Вип. 11. С.70–76.
5. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
6. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 137-141.
7. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 137-148.
8. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Курас Д. І. Державний і суспільний лад, право та судова система Стародавнього Китаю: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2023. Вип. 57. С. 9-29.
9. Ideology of Power and Power of Ideology in Early China. Edited by Yuri Pines, Paul R. Goldin and Martin Kern. Leiden: Brill Academic Pub, 2015. 348 p.
10. Watson B. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China. New York: Columbia University Press, 1958. 276 p.
11. Lewis M. E. The Early Chinese Empires: Qin and Han. Cambridge, 2007. 336 p.
12. Pines Y. The Question of Interpretation: Qin History in Light of New Epigraphic Sources. *Early China*. 2004. Vol. 29. p. 1-44.

13. Pines Y., Defoort C. Chinese Academic Views on Shang Yang since the Openup-and Reform Era. *Contemporary Chinese Thought: Translations and Studies*. 2015. Vol. 47 (2). p. 59-68.
14. The Cambridge History of China. Vol. 1: The Ch'in and Han Empires, 221 BC–AD 220. Ed. by D. Twitchett and M. Loewe. Cambridge, 1986. 1024 p.

Методичні рекомендації

Під час опрацювання першого питання доцільно зосередити увагу студентів на різноманітні джерел, що дозволяють відтворити історичну картину розвитку Стародавнього Китаю. Насамперед варто акцентувати на писемних пам'ятках, серед яких особливе значення мають Анналі весни і осені, Книга історій (Шуцзін), праці Конфуція, Сима Цяня (Історичні записки), а також державні укази та документи періоду династій Цінь і Хань. Також важливо ознайомити студентів з археологічними джерелами – розкопками гробниць, залишками міст, бронзовими виробами, керамікою та унікальними знахідками, як-от теракотова армія. Методично доцільно залучати і візуальні джерела – мапи, фото артефактів, реконструкції. Для розвитку аналітичного мислення варто запропонувати учням завдання на порівняння різних джерел, роботу з уривками текстів і візуальними матеріалами, що дозволяє не лише засвоїти факти, а й сформуванати навички критичного осмислення історичної інформації.

Під час підготовки до цього питання студентам варто зосередитися на аналізі ключових чинників, що визначали економічний розвиток Стародавнього Китаю в добу династій Цінь і Хань. Рекомендується почати з вивчення географічних умов, що сприяли розвитку землеробства – родючих долин річок Хуанхе та Янцзи, іригаційних систем, удосконалених у цей період. Особливу увагу слід звернути на державну політику: централізацію управління, впровадження єдиної системи мір і ваги, монетної реформи, а також державного контролю над виробництвом заліза та солі. Студентам доцільно порівняти економічні реформи династій Цінь та Хань, звернувши увагу на перехід від жорсткої централізації до більш гнучкої економічної політики в період Хань. Варто використовувати як писемні джерела (історичні хроніки, уривки з документів), так і наукову літературу, аналізуючи сучасні оцінки дослідників. Рекомендується робити нотатки у вигляді

таблиць, схем або діаграм, що допоможе структурувати матеріал та ефективніше його засвоїти. Для кращого розуміння економічних процесів варто також розглядати приклади з повсякденного життя – організацію праці, соціальну роль селянства, розвиток торгівлі, у тому числі Шовкового шляху.

При підготовці до третього питання необхідний комплексний підхід до аналізу трансформацій, що відбулися у державному управлінні та соціальній ієрархії Китаю в період становлення імперської централізації. Доцільно запропонувати студентам розглядати цю тему крізь призму трьох ключових етапів: реформ Шан Яна як основи легістичної моделі управління, об'єднавчих заходів Цінь Шіхуана та подальших удосконалень за У Ді. Під час вивчення матеріалу слід акцентувати увагу на поступовому переході від феодального устрою до централізованої бюрократичної держави, зокрема через ліквідацію аристократичних привілеїв, запровадження адміністративного поділу, формування чиновництва та укріплення імператорської влади. Рекомендується залучати історичні джерела, зокрема уривки з «Історичних записок» Сима Цяня, правові кодекси, аналітичні статті та візуальні матеріали (схеми, діаграми, карти). Доцільно організувати обговорення, де студенти порівнюватимуть моделі управління трьох правителів та визначатимуть довготривалий вплив цих реформ на подальший розвиток китайської цивілізації. Для кращого засвоєння матеріалу слід використовувати міждисциплінарний підхід, поєднуючи історію з правознавством, політологією та соціологією.

При підготовці четвертого питання орієнтацію студентів на глибоке осмислення соціально-економічних та політичних передумов народного опору в різні періоди давньокитайської історії, зокрема в часи династій Цінь і Хань. Доцільно акцентувати увагу на найбільш показових прикладах повстань – таких як повстання «червонобрових» (чі мей), «жовтих пов'язок» (хуанцзін) та антидинастичних виступів, що виникали у відповідь на надмірний податковий тиск, свавілля чиновників, голод, земельну нерівність і жорстоку експлуатацію селянства. Рекомендується аналізувати повстання не лише як стихійні соціальні вибухи, а й як прояв політичної та ідеологічної боротьби, де окремі рухи мали навіть релігійне або утопічне підґрунтя. Методично доцільно запропонувати студентам групову роботу з аналізу хронік та

джерел, складання порівняльних таблиць причин, перебігу та наслідків повстань, а також обговорення питання про їхній вплив на стабільність держави і зміну династій. Корисним буде використання історичних карт для простеження географії виступів, а також формування узагальнюючих висновків про циклічний характер селянських повстань у традиційній китайській історії як важливого елементу соціальної динаміки.

Питання для самоконтролю:

1. Які географічні умови сприяли розвитку сільського господарства в Стародавньому Китаї?
2. Які основні економічні реформи були проведені за правління династії Цінь?
3. У чому полягала суть реформ Шан Яна і як вони вплинули на соціальну структуру суспільства?
4. Які галузі господарства були найрозвиненішими за часів династії Хань?
5. Яку роль відігравав Шовковий шлях у соціально-економічному розвитку Китаю?
6. Як змінилася система управління державою під час правління Цінь Шіхуана?
7. Чим відрізнялася політика династії Хань щодо приватної власності та землекористування?
8. Як відбувалося формування чиновницького апарату в період Хань?
9. Які верстви населення становили основу суспільства в епоху Цінь і Хань?
10. Якими були основні наслідки централізації влади для економіки та соціального розвитку Китаю?

Творче завдання:

Уявіть себе мандрівником або купцем, який подорожує Китаєм у часи правління династії Хань. На основі вивченого матеріалу створіть письмову розповідь, щоденник або лист, у якому ви опишете:

- соціальну структуру суспільства, з якою ви зіткнулися;
- організацію сільського господарства, ремесел або торгівлі;
- особливості життя селян, чиновників чи ремісників;

- власні враження від економічної організації держави та рівня її розвитку;
- труднощі або переваги подорожі Шовковим шляхом.

Обсяг – 1–2 сторінки. Ви можете супроводити роботу ілюстраціями, картами або створити міні-презентацію. Вітається креативність, історична достовірність та вміння застосовувати терміни і поняття, вивчені на занятті.

II семестр

Тема 9

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ XI – IX СТ. ДО Н. Е. ЗА
ДАНИМИ «ІЛІАДИ» ТА «ОДІССЕЇ»
(2 год.)**

Мета семінарського заняття: ознайомити студентів із соціально-економічним та політичним розвитком Давньої Греції XI – IX ст. до н. е. на основі аналізу змісту «Іліади» та «Одіссеї» Гомера як історичних джерел.

План заняття:

1. Особливості розвитку античного суспільства. Періодизація історії Греції.
2. Джерела з історії Стародавньої Греції II – початку I тис. до н. е. Гомерівські поеми як історичне джерело.
3. Господарський розвиток стародавніх греків за даними поем.
4. Ремісниче виробництво і торгівля.
5. Органи управління та соціальна структура грецького суспільства XI – IX ст. до н. е.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Антична література: навч. посіб. / Ковбасенко Ю. І. 2-ге вид., розшир. та доповн. Київ, 2012. 248 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. Чернівці, 2016.
3. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
4. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
5. Гомер. Іліада / пер. із старогрец. Б. Тена. Харків, 2017. 412 с.
6. Гомер. Одиссея / пер. із старогрец. Б. Тена. Харків, 2008. 574 с.
7. Гомерова «Іліада»: прозовий переклад / переказала К. І. Гловацька. Київ, 2006. 197 с.

8. Гомерова «Одіссея» / переказ. К. І. Гловацька. Київ, 2005. 152 с.
9. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
10. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. Т. 3. Практикум. Чернівці, 2008. 681 с.
2. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. *Літопис Волині*. 2022. № 3. С. 199–204.
URL: http://eprints.zu.edu.ua/34510/1/Гуцало%20Л.В._Текст.pdf
3. Забарило К. С. Гомерова «Одіссея» та її місце в світовій літературі. *Гомер. Одіссея*. Київ, 1968. С. 5-24.
4. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / В. О. Балух, Ю. І. Макар. Чернівці, 2001.
5. Мельник Г. Г. Гомер як свідок історії. *Питання літературознавства*. 2003. Вип. 10. С. 159-161.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2003_10_38
6. Отрощенко В. В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С. 5-10.
7. Ставнюк В. В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-економічний аспект). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 4. С. 200-208.
8. Ставнюк В. В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-політичний аспект). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 5. С. 191–198.
9. Finley M. I. *The World of Odysseus*. New York : Viking Press, 1954. 272 p.
10. Morris I. *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*. Oxford : Blackwell, 2000. 272 p.
11. Morris I., Powell B. *The Greeks: History, Culture, and Society*. 3rd ed. Boston : Pearson, 2018. 624 p.

12. Powell A. (ed.). The Greek World. London : Routledge, 1995. 630 p.
13. Powell B. Homer and the Origin of the Greek City-State. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 216 p.
14. Snodgrass A. Archaic Greece: The Age of Experiment, 800–480 BC. Berkeley : University of California Press, 1981. 232 p.

Методичні рекомендації

Під час опрацювання першого питання студентам рекомендується звернути особливу увагу на загальні риси античного суспільства, зокрема формування рабовласницького ладу, роль громадянської общини (полісу), а також на трансформацію соціальних відносин у різні історичні періоди. Важливо виокремити головні етапи розвитку Стародавньої Греції: крито-мікенський (III–II тис. до н. е.), гомерівський (XI–IX ст. до н. е.), архаїчний (VIII–VI ст. до н. е.), класичний (V–IV ст. до н. е.) і елліністичний (IV–I ст. до н. е.). Рекомендується також звертати увагу на особливості політичної організації, економіки, культури кожного етапу та на зовнішні чинники, що впливали на розвиток грецьких полісів. При підготовці слід активно користуватись джерелами – як письмовими, так і археологічними, а також сучасною науковою літературою, що дозволяє краще зрозуміти складність і динамічність історичного процесу в античній Греції.

При вивченні другого питання студентам слід звернути увагу на різноманіття джерел, що дозволяють реконструювати ранню історію Греції. Серед них особливе місце займають епос Гомера – «Іліада» та «Одіссея», які, хоч і мають художній характер, містять цінні відомості про суспільний лад, побут, вірування, воєнну справу, господарство та міжполісні відносини грецького світу в період XI–IX ст. до н. е. Рекомендується критично аналізувати ці твори, розуміючи межу між міфом і історичною реальністю, а також звертати увагу на археологічні джерела (наприклад, відкриття Мікен і Трої), що підтверджують або уточнюють описані в поемах події. Варто також ознайомитися з позиціями провідних дослідників античності щодо інтерпретації гомерівського епосу як історичного джерела.

Вивчаючи третє питання, студентам слід звернути увагу на ті епізоди «Іліади» та «Одіссеї», які відображають основні види економічної діяльності грецького суспільства в період ранньої

античності. У поемах згадуються землеробство, скотарство, рибальство, ремесла (особливо металообробка), а також морська торгівля, що свідчить про певний рівень спеціалізації праці та розвиток товарно-грошових відносин. Особливо важливо аналізувати сцени опису господарських процесів (оральні роботи, збирання врожаю, виготовлення зброї тощо), які дозволяють зрозуміти технологічний рівень епохи. Рекомендується також враховувати соціальний контекст господарської діяльності – роль рабів, становище ремісників, а також економічну нерівність. При аналізі поем необхідно зіставляти їхній зміст з археологічними та письмовими джерелами, аби формувати цілісне уявлення про господарське життя гомерівської Греції.

Під час опрацювання четвертого питання студентам рекомендується звернути особливу увагу на розвиток ремесел у Стародавній Греції як важливу складову економіки, що відігравала ключову роль у становленні міських центрів та полісної системи. Варто проаналізувати основні види ремесел – керамічне, металообробне, ткацьке, будівельне, суднобудування – та простежити, як вони відображали рівень технологічного розвитку і суспільні потреби. Окрему увагу слід приділити організації праці: використанню вільних ремісників і рабів, наявності спеціалізованих майстерень, а також ролі держави в контролі якості та обсягу виробництва. Студентам доцільно також розглянути розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зокрема обмін між полісами, торгівлю з народами Середземномор'я, формування торгових шляхів і використання грошей як засобу обміну. Важливо користуватись як письмовими джерелами (Гесіод, Геродот, Аристотель), так і археологічними матеріалами (знахідки амфор, інструментів, залишків майстерень), що дають змогу глибше зрозуміти економічну динаміку епохи.

Під час вивчення п'ятого питання студентам слід зосередитися на аналізі політичної та соціальної організації гомерівської епохи, яка ще не набула класичних рис полісного ладу, але вже формувала основи пізнішої античної державності. У цей період управління здійснювалося через раду старійшин (геронтів), народні збори та владу вождів (басилеїв), які мали як військову, так і релігійну функції. Важливо дослідити, як ці органи відображали патріархальні відносини та родовий устрій. Соціальна структура була стратифікованою: на вершині стояли аристократи

(власники землі та багатств), нижчий щабель займали вільні общинники, а поза межами політичного життя залишалися раби та залежні особи. Студентам слід також уважно вивчати матеріал крізь призму гомерівських поем, де відображено взаємини між вождями й народом, роль почесності (тіме), героїзму, звичасвого права й традицій, що формували тогочасну суспільну мораль та політичну культуру.

Питання для самоконтролю:

1. Які соціальні прошарки згадуються в поемах Гомера і яку роль вони відіграють у гомерівському суспільстві?
2. Хто такі «басилеї» і яку владу вони мали у грецьких громадах XI–IX ст. до н. е.?
3. Як у «Іліаді» та «Одіссеї» описується господарська діяльність населення?
4. Які ремесла і види економічної діяльності згадані в гомерівських поемах?
5. Як виглядала система цінностей і уявлення про суспільну роль героїв у поемах?
6. Яким чином організовувалося управління в громадах у гомерівську добу?
7. Що можна дізнатися про міжобщинні зв'язки та торгівлю з текстів «Іліади» і «Одіссеї»?
8. Як відображено рабство в поемах Гомера? Яке воно мало значення для економіки?
9. Чим відрізняється гомерівське суспільство від пізнішого полісного устрою Греції?
10. Як співвідносяться міфологічний і реальний історичний контексти в гомерівських творах?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – мандрівник або мандрівниця, який(-а) потрапив(-ла) у Грецію XI–IX ст. до н. е. і став(-ла) свідком подій, описаних у «Іліаді» чи «Одіссеї». Напишіть у формі щоденника або листа до сучасників опис одного дня свого перебування у тому суспільстві. Зверніть увагу на побут, заняття населення, соціальні відносини, стиль управління, роль героїв та релігійні уявлення. Ваша розповідь має бути насичена деталями, які базуються на аналізі текстів поем, історичних джерел і сучасних наукових досліджень.

Тема 10
ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ VIII – VI СТ. ДО Н. Е.
(2 год.)

Мета семінарського заняття: з'ясувати причини, основні етапи, напрями та наслідки Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. та охарактеризувати її вплив на соціально-економічний розвиток грецьких полісів і колоній.

План заняття:

1. Соціально-політичний устрій та економічний розвиток Греції VIII – VI ст. до н. е.
2. Причини характер і напрями грецької колонізації.
3. Соціально-економічний і політичний розвиток грецьких колоній Північного Причорномор'я.
4. Соціально-економічний і політичний розвиток грецьких колоній Південної Італії та Сицилії.
5. Вплив колонізації на формування грецького полісу. Ранньогрецька тиранія.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Арістотель. Політика / пер. та передм. О. Кислюка. Київ, 2000. 239 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. Чернівці, 2016.
3. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
4. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
5. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
6. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

7. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ, 2000. 355 с.

Додаткова:

1. Вдовичин І. Я. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 419-431. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50595852.pdf>
2. Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів: Вища школа, 1965.
3. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022. 552 с.
4. Солон. Елегія до афінських громадян [фрагменти] *Антична література: Хрестоматія*. Упорядник О. І. Білецький. Київ, 1968. С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/533/>
5. Ставнюк В. В. Демократія антична: зміст і форма. *Круглий стіл «Демократія: античні витоки – сучасні виклики»*, 01 грудня 2019 року. Абстракти доповідей Київ, 2019. С. 10-11.
6. Boardman J. The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade. 4th ed. London : Thames & Hudson, 1999. 256 p.
7. Hutsalo L. The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*. 2022. № 16. p. 582-584. URL: <https://archive.journalgrail.science/index.php/2710-3056/issue/view/17.06.2022/3>
8. Lane Fox R. Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer. London : Penguin, 2008. 512 p.
9. Morris I., Powell B. The Greeks: History, Culture, and Society. 3rd ed. Boston : Pearson, 2018. 624 p.
10. Osborne R. Greece in the Making, 1200–479 BC. 2nd ed. London : Routledge, 2009. 392 p.
11. Snodgrass A. Archaic Greece: The Age of Experiment, 800–480 BC. Berkeley : University of California Press, 1981. 232 p.
12. Tsetskhladze G. R. Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas. Vol. 1–2. Leiden : Brill, 2006. 1272 p.

Методичні рекомендації

Під час вивчення першого питання студентам рекомендується звернути увагу на процес формування полісного ладу як основи

організації грецького суспільства. Слід проаналізувати структуру поліса, розподіл повноважень між органами управління (еклесією, буле, архонтами), а також еволюцію форм правління – від аристократії до тиранії. Варто зосередитися на соціальних процесах, зокрема зростанні ролі демосу, загостренні соціальних суперечностей, появі боргового рабства та спробах реформ (зокрема діяльність Солона в Афінах). В економічному аспекті необхідно дослідити розвиток ремесел, землеробства, грошового обігу, морської торгівлі, а також роль Великої грецької колонізації у зміцненні економічних зв'язків. Студентам доцільно використовувати письмові джерела (Гесіод, Геродот), археологічні дані та праці сучасних істориків для формування цілісного уявлення про соціально-економічну динаміку ранньої класичної Греції.

Під час опрацювання другого питання студентам рекомендується проаналізувати комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, що зумовили активний вихід греків за межі Балканського півострова у VIII–VI ст. до н. е. Серед головних причин слід виділити демографічний тиск, брак орних земель, соціальну напругу всередині полісів, прагнення до економічного збагачення, а також розвиток мореплавства і торгівлі. Важливо звернути увагу на те, що колонізація мала організований і цілеспрямований характер – нові поселення засновувалися відповідно до політичних і економічних інтересів метрополій. Студентам слід вивчити основні напрями колонізації: західний (Південна Італія, Сицилія), північний (узбережжя Чорного моря), східний (Мала Азія, Кіпр), південний (Єгипет, Лівія), а також розглянути приклади відомих колоній (Наприклад, Сіракузи, Тіра, Ольвія, Пантікапей). Необхідно оцінити вплив колонізації на розширення економічних зв'язків, культурний обмін і поширення грецької цивілізації у Середземномор'ї та Причорномор'ї.

При вивченні третього питання студентам варто звернути увагу на особливості адаптації грецької полісної моделі до нових умов на території сучасної України. Необхідно розглянути заснування таких колоній, як Ольвія, Херсонес, Тіра, Пантікапей, та з'ясувати, яким чином ці поселення інтегрувались у місцеве середовище, взаємодіючи з варварськими племенами – скіфами, фракійцями, сарматами. Важливо проаналізувати соціальну структуру колоній, поділ на громадян, вільних переселенців і рабів,

а також основні джерела економіки – землеробство, рибальство, ремесла, торгівлю, зокрема експорт зерна, риби, рабів до метрополій. Студентам слід дослідити політичну організацію – існування народних зборів, рад, архонтів, а згодом і тираній або монархічних форм, особливо в Боспорському царстві. Аналіз археологічних знахідок, епіграфічних джерел та античних авторів (Геродота, Страбона) допоможе краще зрозуміти рівень розвитку цих колоній і їхню роль у системі давньогрецького світу.

Під час вивчення четвертого питання студентам слід звернути увагу на особливості формування одного з найрозвиненіших регіонів античного грецького світу, відомого під назвою Велика Греція (*Magna Graecia*). Варто проаналізувати заснування таких важливих колоній, як Тарент, Сіракузи, Куми, Посейдонія (Пестум), Кротон, та дослідити, як у цих містах розвивалася полісна система з притаманними їй рисами: народними зборами, радою, виборними посадовими особами, а подекуди – тираніями. Необхідно розглянути високий рівень економіки колоній, зокрема розвиток сільського господарства (оливководство, виноградарство), ремесел, морської торгівлі та грошової системи. Особливу увагу слід приділити соціальній структурі – громадянам, метекам, рабам, а також конфліктам між аристократією і демосом. Важливо також оцінити внесок колоній у розвиток культури, філософії (Піфагор у Кротоні), мистецтва та науки, а також їхню роль у військово-політичних процесах регіону. Опрацювання археологічних даних, епіграфіки та свідчень античних авторів значно поглибить розуміння цього питання.

При опрацюванні п'ятого питання студентам слід зосередитися на тому, як Велика грецька колонізація сприяла трансформації внутрішніх структур метрополій. Колонізація, з одного боку, зменшила соціальну напругу за рахунок вивезення надлишкового населення, з іншого – стимулювала розвиток ремесел, торгівлі, мореплавства та зміцнення економіки. Це сприяло піднесенню економічно активного демосу, який вимагав розширення політичних прав, що поступово змінювало баланс сил між аристократією та народом. Водночас у багатьох грецьких полісах VIII–VI ст. до н. е. виникають тиранії – форми одноосібної влади, що спиралися на підтримку демосу, але згодом перетворювалися на авторитарні режими. Студентам важливо дослідити постаті ранніх тиранів (Кіпсел, Періандр, Фларій),

зрозуміти економічні, соціальні та військові основи їхньої влади, а також їхній внесок у зміцнення державного управління, розвиток інфраструктури та культури. При аналізі теми доцільно використовувати тексти античних істориків (Геродот, Арістотель) та археологічні джерела, які допоможуть виявити взаємозв'язок між зовнішньою експансією та внутрішніми політичними змінами в полісах.

Питання для самоконтролю:

1. Які головні причини сприяли початку Великої грецької колонізації?
2. У чому полягали особливості колонізаційного руху греків у порівнянні з завойовницькими кампаніями інших народів?
3. Які основні напрями грецької колонізації та чим вони були зумовлені?
4. Які полісні центри виступали головними ініціаторами колонізації та чому саме вони?
5. Назвіть приклади найвідоміших грецьких колоній і вкажіть, де вони були засновані.
6. Яким чином організовувався процес заснування колонії?
7. Який вплив мала колонізація на економіку метрополій і колоній?
8. Як грецька колонізація вплинула на поширення культури та політичного устрою полісного типу?
9. Які особливості соціального устрою були притаманні грецьким колоніям?
10. У чому полягав стратегічний і культурний вплив грецьких колоній на місцеві народи?

Творче завдання:

Уявіть себе мешканцем грецького поліса у VIII ст. до н. е., якого обрали учасником експедиції для заснування нової колонії. Напишіть художній розповідний текст або у формі щоденника, або у вигляді листа до родичів, у якому опишіть підготовку до відплиття, мандрівку, зустріч з новими землями, спілкування з місцевим населенням, труднощі заснування колонії та перші кроки її організації. Передайте настрій колоністів, їхні очікування, страхи, прагнення та плани на майбутнє.

У розповіді обов'язково врахуйте історичні факти: причини колонізації, склад учасників, роль жреців, обряди перед відплиттям, типи поселень, характер взаємодії з автохтонним населенням, господарську діяльність колоністів та перші кроки у формуванні політичної організації. Робота має не лише відтворювати атмосферу епохи, а й демонструвати ваше розуміння процесів Великої грецької колонізації.

Тема 11
УТВОРЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ
(2 год.)

Мета семінарського заняття: з'ясувати етапи становлення афінської демократії, її основні принципи, суспільно-політичні передумови та роль реформ Солона і Клісфена у формуванні демократичного устрою.

План заняття:

1. Соціально-економічний і політичний розвиток Аттики ранньополісного періоду.
2. Змова Кілона в Афінах. Закони Драконта.
3. Реформи Солона та їх значення.
4. Тиранія Пісістрата та її історична роль.
5. Закони Клісфена та їх роль в утворенні демократичної держави.
6. Характеристика Афінського полісу кінця VI ст. до н. е.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Арістотель. Політика / пер. та передм. О. Кислюка. Київ, 2000. 239 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. Чернівці, 2016.
3. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
4. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
5. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
6. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>
7. Платон. Держава / пер. Д. Коваль. Київ, 2000. 355 с.

Додаткова:

1. Вдовичин І. Я. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 419-431.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50595852.pdf>
2. Голованов С. О. Афіни та Спарта напередодні Пелопоннеської війни. *Гілея*. 2013. № 72. С. 189-195.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_36
3. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів, 1965.
4. Гуцало Л. Значення реформи ареопагу Ефіальта. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Житомир, 2015. С. 78-80.
URL: http://eprints.zu.edu.ua/19500/1/Людмила_Гуцало.pdf
5. Левчук М.В. Обмеження прав громадян в Стародавніх Афінах. *Право і громадянське суспільство*. 2017. № 3-4. С. 36-43.
URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/287-obmezhennya-prav-hromadyan-vstarodavnikh-afinakh-levchuk-m-v>
6. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. Київ, 1994. 174 с.
7. Нечитайло В. В. Реформи Солона в інтерпретації Діогена Лаєртського. *Політологічні студії*: зб. наук. пр. 2011. Випуск 2. С. 133-141.
8. Опря І. А. Афіни та Спарта: ідеологічний конфлікт демократії та олігархії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Вип. 24. С. 86-88.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/9057/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkami-zvitnoi-naukovoї-konferentsii%e2%80%93Vyp.24.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
9. Опря І. А. Боротьба Афін і Спарти за гегемонію у стародавній Греції у V ст. до н. е. *Science and society: modern trends in a changing world. Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference*. MDPC Publishing. Vienna, Austria.

2024. 458-462. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/SCIENCE-AND-SOCIETY.-MODERN-TRENDS-IN-A-CHANGING-WORLD-22-24.01.24.pdf>
- 10.Перикл. Афінівська демократія. *Демократія: Антологія*. Київ, 2005. С. 220-230.
 - 11.Плутарх. Перікл. *Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 5-62. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/580/#1>
 - 12.Плутарх. Солон (уривки). *Антична література: Хрестоматія*. Упорядник О. І. Білецький. Київ, 1968. С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/587/#01>
 - 13.Солон. Вірші. *Золоте руно. З античної поезії: збірка*. Київ, 1985. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printoutof.php?id=381&bookid=0>
 - 14.Солон. Елегія до афінівських громадян [фрагменти]. *Антична література: Хрестоматія*. Упорядник О. І. Білецький. Київ, 1968. С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/533/>
 - 15.Ставніюк В. В. Становлення афінівського поліса. Київ. 2005, 216 с. URL: https://www.academia.edu/34762925/Ставніюк_В_В_Становлення_Афінівського_поліса_Stavnyuk_V_The_Forming_of_the_Athenian_Polis_pdf
 - 16.Ставніюк В.В. Початок і методи проведення реформ Солона. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2004. № 75. С. 112-115.
 - 17.Cartledge P. Ancient Greece: A Very Short Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2011. 184 p.
 - 18.Finley M. I. Democracy Ancient and Modern. New Brunswick : Rutgers University Press, 1985. 220 p.
 - 19.Freeman C. Egypt, Greece and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2004. 759 p.
 - 20.Pomeroy S. B., Burstein S., Donlan W., Roberts J. Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History. 3rd ed. New York : Oxford University Press, 2011. 576 p.
 - 21.Raaflaub K., Ober J., Wallace R. Origins of Democracy in Ancient Greece. Berkeley : University of California Press, 2007. 248 p.

Методичні рекомендації

Під час опрацювання першого питання студентам слід зосередитись на процесах, що передували формуванню класичного афінського поліса. Варто дослідити, як відбулося об'єднання (синойкізм) Аттики навколо Афін і як це вплинуло на централізацію влади та зростання політичного значення міста. Особливу увагу слід приділити аграрним відносинам – зростанню майнової нерівності, посиленню залежності селян, появі боргового рабства, що призводило до соціальної напруги. Економічно Атика розвивалася за рахунок землеробства, ремесел і морської торгівлі, що створювало підґрунтя для посилення впливу демосу. У політичному плані варто вивчити еволюцію від родової аристократії до реформ Солона, які стали першим кроком до демократичного устрою: запровадження тимократії, розширення політичних прав, створення Ради чотирьохсот. Доцільно також аналізувати письмові джерела (Арістотель, Плутарх) і археологічні дані для кращого розуміння внутрішніх трансформацій у ранній Аттиці.

Під час опрацювання другого питання студентам варто звернути увагу на соціально-політичний контекст подій VII ст. до н. е., що засвідчує глибокі суперечності в афінському суспільстві. Змова Кілона (бл. 632 р. до н. е.) – спроба встановити тиранію в Афінах шляхом захоплення влади аристократом, який спирався на свою популярність і підтримку частини громадян. Її провал і жорстока розправа над учасниками викликали резонанс у суспільстві й засвідчили кризу традиційного управління. У цьому контексті виникла потреба у чіткішому регулюванні правових відносин, що привело до складання перших писаних законів. Закони Драконта (бл. 621 р. до н. е.) стали першою спробою кодифікації права в Афінах, хоча й відзначалися надзвичайною суворістю (звідси вислів «драконівські закони»). Студентам слід проаналізувати, як ці події відображають боротьбу між аристократією та демосом, прагнення до обмеження сваволі знаті й перехід до правової державності. Важливо використовувати дані античних авторів (наприклад, Арістотеля) та сучасні історичні інтерпретації для формування глибокого розуміння подій.

Вивчаючи третє питання, студентам слід зосередитись на соціально-економічній та політичній кризі, що охопила Афіни на межі VII–VI ст. до н. е., а також на спробах Солона розв'язати ці

проблеми шляхом компромісу між аристократією і демосом. Необхідно проаналізувати ключові напрямки його реформ: економічні (скасування боргового рабства – сісахфія, обмеження позик під заставу особи, стимулювання землеробства й ремесел), соціальні (поділ громадян на майнові класи з відповідними політичними правами), судові (впровадження права апеляції до народного суду), а також політичні (створення Ради чотирьохсот, реформа народних зборів). Особливо важливо зрозуміти, що Солон не ліквідував владу аристократії, але обмежив її вплив і започаткував поступовий перехід до демократії. Студентам варто звернутися до джерел – зокрема, праць Арістотеля («Афінська політія») – для аналізу не лише змісту реформ, але й реакції суспільства на них, а також довгострокових наслідків для розвитку афінської державності.

При вивченні четвертого питання студентам слід зосередитися на суперечливому характері правління цього афінського тирана (561–527 рр. до н. е.) та його впливі на соціально-політичний розвиток поліса. Пісістрата не варто сприймати лише як деспота – його влада спиралася на широку підтримку демосу, зокрема сільського населення, і забезпечувала відносну стабільність після тривалих внутрішніх конфліктів. Студентам слід проаналізувати економічну політику Пісістрата: підтримку малоземельних селян, розвиток іригаційних систем, стимулювання ремесел і торгівлі. Окремо варто звернути увагу на культурні ініціативи – покровительство поетам, упорядкування текстів Гомера, розвиток культів Афін та Діоніса. Водночас важливо оцінити обмеження політичних свобод та зміцнення особистої влади, що, попри популярність, створювало умови для майбутніх демократичних реформ. Для глибшого розуміння теми студентам слід звертатись до джерел (Арістотель, Геродот) та сучасних історичних інтерпретацій.

Вивчаючи п'яте питання, студентам слід звернути увагу на реформаторську діяльність Клісфена, який у 508/507 р. до н. е. провів глибокі політичні перетворення, що стали основою афінської демократії. Головною метою реформ було послаблення влади аристократії та посилення ролі народного зібрання. Студентам варто проаналізувати такі ключові зміни: новий територіальний поділ Аттики на деми, тритії і філи, що зруйнувало стару родову систему; формування нової Ради п'ятисот, яка

відображала інтереси всіх регіонів; запровадження ostracismu як інструменту боротьби з можливою тиранією. Важливо усвідомити, що реформи Клісфена не тільки розширили політичні права демосу, а й заклали інституційну основу для функціонування демократії: рівність громадян перед законом, участь у самоуправлінні, обрання посадовців. Студентам рекомендується використовувати джерела (зокрема «Афінську політію» Арістотеля) та сучасну наукову літературу для оцінки довгострокового впливу реформ Клісфена на політичну культуру Афін.

При вивченні шостого питання студентам слід зосередитися на аналізі результатів соціально-політичних трансформацій, які сформували основу класичної афінської демократії. У цей період Афіни вже мали стабільну полісну структуру з розвиненими інституціями народного самоврядування: функціонували народні збори (еклесія), Рада п'ятисот, народні суди, архонти, стратеги. Соціально афінське суспільство залишалося поділеним на майнові класи, однак участь у політичному житті стала доступною для ширших верств громадян. Економіка базувалася на сільському господарстві, ремеслах, торгівлі та зростаючому значенні рабської праці. Студентам варто також вивчити ідеологічні засади поліса – громадянську активність, культ Афін як покровительки міста, традиції участі у війнах і святах. Афінський поліс кінця VI ст. до н. е. являє собою приклад міста-держави, де закладено основи класичної демократії, правової системи та культурного розквіту. Для повнішого розуміння теми рекомендується звертатися до праць Арістотеля, Геродота та сучасних дослідників.

Питання для самоконтролю:

1. Які соціальні проблеми в Афінах зумовили потребу в політичних реформах наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е.?
2. У чому полягали основні економічні та соціальні реформи Солона?
3. Яке значення мала сісахфія в контексті реформ Солона?
4. Як політичні реформи Солона змінили структуру афінського суспільства?
5. Хто такий Пісістрат і яку роль відіграв його режим у розвитку афінського поліса?
6. У чому полягала суть територіальної реформи Клісфена?

7. Які нові політичні інституції було створено під час реформ Клісфена?
8. Що таке остракізм і яке його значення для афінської демократії?
9. Як змінилося становище демосу внаслідок реформ Клісфена?
10. Чому саме Клісфен вважається «батьком афінської демократії»?

Творче завдання:

Уявіть себе громадянином або громадянкою Афін на межі VI–V ст. до н. е., який(-а) щойно взяв(-ла) участь у народних зборах після реформ Клісфена. Напишіть монолог або лист до друга, у якому поділіться своїми враженнями від нових можливостей участі в управлінні полісом. Опишіть, як змінилося ваше життя після запровадження демів, можливості обирати й бути обраним(-ою), участі в роботі суду чи ради. Передайте атмосферу політичної активності та гордості за приналежність до нового демократичного устрою.

Ваша робота має відображати розуміння суті реформ Клісфена, їхнього значення для звичайних громадян, а також емоційне сприйняття цих змін. Використовуйте історичні деталі – структуру влади, функції політичних органів, релігійні свята, соціальні настрої – щоб створити живу й правдоподібну картину афінської демократії.

Тема 12
КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ VI – IV СТ. ДО Н. Е.
(2 год.)

Мета семінарського заняття: ознайомити студентів з основними досягненнями культури Стародавньої Греції VI–IV ст. до н. е. та розкрити їхній вплив на формування європейської цивілізації.

План заняття:

1. Система освіти в полісах Стародавньої Греції.
2. Розвиток філософії.
3. Грецький театр. П'єси.
4. Містобудування та архітектура. Архітектурні стилі і ордери.
5. Скульптура та живопис.
6. Олімпійські ігри.
7. Давньогрецька культура – основа світової культурної спадщини.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Арістофан. Комедії. Харків, 2003. 512 с.
2. Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.
3. Давньогрецька музика. URL: <http://www.oeaw.ac.at/kal/agm/>
4. Давньогрецька трагедія. Київ, 1981. 232 с.
5. Евріпід. Трагедії. Київ, 1993. 448 с.
6. Історія європейської цивілізації. Греція. Київ, 2016. 1165 с.
7. Кун М. А. Легенди та міфи Стародавньої Греції. Київ, 1996. 472 с.
8. Міфи Давньої Греції та Риму.
URL: https://supermif.com/greki/greki_golovna.html
9. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків, 2018. 398 с.
10. Онлайн курс «Greek and Roman Mythology» (від Пенсильванського університету).
URL: <https://www.coursera.org/learn/mythology>
11. Опря Б. О., Опря І. А. Релігійний туризм у Стародавньому світі: паломництва до храмів та оракулів. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 3(33). С. 2007-2020.
URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3\(33\)-2007-2020](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3(33)-2007-2020)
12. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 446 с.
13. Пантелєєва І.А. Симбіоз грецької й римської цивілізацій як результат антагоністичної взаємодії античних культур. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*, 2009. № 3(27). Ч.1. С. 51-55.
14. Содомора А. Гесіод і його поема «Походження Богів» («Теогонія»). *Дзвін*. 2018. № 10. С. 222-231.
15. Boardman J. Greek Art. 4th ed. London : Thames & Hudson, 1996. 252 p.
16. Freeman C. Egypt, Greece and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2004. 759 p.
17. Kitto H. D. F. The Greeks. Harmondsworth : Penguin Books, 1991. 256 p.
18. Murray O. Early Greece. 2nd ed. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993. 342 p.

19. Osborne R. Greece in the Making, 1200–479 BC. 2nd ed. London : Routledge, 2009. 392 p.
20. Pomeroy S. B., Burstein S., Donlan W., Roberts J. Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History. 3rd ed. New York : Oxford University Press, 2011. 576 p.
21. Powell A. (ed.). The Greek World. London : Routledge, 1995. 630 p.

Методичні рекомендації

Система освіти в полісах Стародавньої Греції була складною і різноманітною, тісно пов'язаною з політичним, соціальним та культурним життям кожного міста-держави. Для кращого розуміння цього питання студентам рекомендується зосередитись на аналізі основних відмінностей у вихованні в Афінах і Спарті, двох найвпливовіших полісах, які мали різні цінності та цілі освіти. Варто вивчити, як у Афінах освіта була орієнтована на розвиток інтелектуальних здібностей, мистецтв і громадянської активності, тоді як у Спарті головною метою виховання було формування дисциплінованих воїнів і фізично загартованих громадян. Студентам слід звернути увагу на роль сім'ї, педагогів, а також на особливості навчальних закладів і методів викладання, включно з навчанням читанню, письму, музиці, гімнастиці та риториці. Для глибшого розуміння корисно порівнювати освітні системи полісів з огляду на їхній вплив на формування ідеалів громадянськості та соціальних ролей. Рекомендується опиратися на первинні джерела, зокрема твори Платона, Ксенофонта, Плутарха, а також сучасні історичні дослідження, щоб сформувати всебічне уявлення про освітні практики Стародавньої Греції.

Для ефективного вивчення другого питання студентам рекомендується звернути увагу на ключові етапи формування філософської думки від її зародження у Стародавній Греції до подальшого поширення ідей у різних культурах. Важливо розуміти контекст, у якому виникли перші філософські школи – натурфілософія, етика, логіка, метафізика – та роль таких видатних мислителів, як Фалес, Піфагор, Сократ, Платон і Арістотель. Студентам варто аналізувати основні філософські проблеми, які досліджувалися, зокрема питання буття, пізнання, моралі та ідеальної держави, а також порівнювати підходи різних шкіл і філософів. Особливу увагу слід приділити впливу філософії на інші

галузі знань – науку, політику, мистецтво, а також на розвиток суспільної думки. Рекомендується опрацьовувати як первинні тексти, так і сучасні наукові коментарі для глибшого розуміння змісту і значення філософських концепцій, а також їхнього історичного розвитку і трансформації. Також корисно розглянути, як ідеї античної філософії впливали на середньовічну, новочасну та сучасну філософію, що допоможе побачити безперервність і динаміку інтелектуального розвитку людства.

Для глибокого опрацювання третього питання студентам рекомендується детально ознайомитися з історією виникнення і розвитку театрального мистецтва в Стародавній Греції, звертаючи увагу на його соціокультурне та релігійне значення, особливо у контексті дійств на честь бога Діоніса. Важливо вивчити основні жанри грецького театру – трагедію, комедію та сатиrowі драми, а також розглянути специфіку їхньої структури, сценічних образів і тематики. Студенти повинні ознайомитися з творчістю ключових драматургів, таких як Есхіл, Софокл, Евріпід у трагедії, і Арістофан у комедії, аналізуючи їхні найвідоміші п'єси, сюжетні лінії, а також головні ідеї і конфлікти, що відображають цінності й проблеми того часу. Важливо зрозуміти роль хору, режисури, декорацій і масок у постановках, а також особливості театрального простору – амфітеатру. Рекомендується порівнювати твори між собою, виявляючи спільні риси і відмінності, а також зв'язок з філософськими та політичними ідеями епохи. Для поглибленого розуміння корисно використовувати як класичні переклади, так і сучасні коментарі та інтерпретації, що допоможуть збагнути вплив грецького театру на подальший розвиток європейської драматургії і культури загалом.

Для всебічного вивчення четвертого питання студентам рекомендується звернути увагу на історичний розвиток грецької архітектури як важливої складової культури Стародавньої Греції, яка відігравала не лише практичну, а й символічну роль у житті полісів. Особливу увагу слід приділити вивченню основних архітектурних стилів – доричного, іонічного та коринфського ордерів, їхній еволюції, відмінностям у формі колон, капітелей та пропорціях, а також функціональному і естетичному значенню цих стилів у спорудженні храмів, театрів, агор і інших громадських будівель. Важливо проаналізувати принципи планування міст, роль урбаністики, зв'язок архітектурних споруд із релігійними,

політичними і соціальними потребами грецьких громад. Студентам рекомендується вивчати відомі архітектурні пам'ятки, такі як Парфенон, храм Зевса в Олімпії, театр у Епідаврї, звертаючи увагу на технічні інновації, матеріали та декоративні елементи. Для кращого розуміння слід порівнювати грецьку архітектуру з іншими архітектурними традиціями античного світу та розглядати її вплив на наступні епохи. Використання ілюстрацій, схем і планів у навчанні допоможе краще засвоїти просторові й конструктивні особливості. Окрім того, рекомендується аналізувати архітектурні тексти античних авторів і сучасні дослідження, що дають змогу глибше усвідомити значення архітектури як культурного ідейного явища.

Для всебічного опрацювання п'ятого питання студентам варто зосередитися на розвитку образотворчого мистецтва в Стародавній Греції, яке відображало ідеали гармонії, краси, людської досконалості та богоподібності. Рекомендується вивчати основні етапи розвитку скульптури – від архаїчного періоду з характерними стилізованими формами до класичного й елліністичного періодів, коли з'являються реалістичність, динамічність та виразність образів. Особливу увагу слід приділити визначним майстрам, таким як Фідій, Мірон, Поліклет, їхнім творам і техніці, що стала взірцем для наступних поколінь. Також важливо розглянути тематику і сюжети скульптур – богів, героїв, атлетів, а також портретів. Щодо живопису, студентам рекомендується дослідити особливості фресок, вазопису, а також техніки і стилі, що відображали міфологічні, історичні та побутові сцени. Корисно проаналізувати символіку кольорів, композиційні прийоми і зв'язок живопису зі скульптурою та архітектурою. Для глибшого розуміння рекомендується порівнювати античні твори з мистецтвом інших культур, а також вивчати вплив грецького мистецтва на розвиток європейської художньої традиції. Використання візуальних матеріалів, музейських колекцій і сучасних досліджень допоможе краще усвідомити технічні, естетичні та ідеологічні аспекти давньогрецького мистецтва.

Для ґрунтовного вивчення шостого питання студентам рекомендується дослідити історичне походження, релігійне і культурне значення цього найвідомішого спортивного заходу Стародавньої Греції, що був не лише змаганням атлетів, а й важливою складовою грецької ідентичності та політичного життя

полісів. Важливо ознайомитися з основними видами змагань, правилами проведення ігор, роллю суддівства, а також соціальним статусом учасників і переможців. Студентам варто розглянути зв'язок Олімпійських ігор із культом Зевса, а також вплив цих змагань на розвиток спорту, фізичного виховання і міжнародних відносин у античному світі. Рекомендується вивчати не лише спортивні дисципліни, але й церемонії відкриття, нагородження, а також етичні і моральні ідеали, які пропагувалися через ігри. Для більш повного розуміння корисно використовувати як археологічні джерела, так і писемні свідчення давніх істориків, а також сучасні наукові дослідження, що висвітлюють вплив Олімпійських ігор на подальший розвиток олімпійського руху і спортивної культури у світі. Візуальні матеріали, такі як зображення на вазах і монументальні скульптури, допоможуть краще уявити атмосферу і значення цих змагань у житті стародавніх греків.

Для глибокого вивчення сьомого питання студентам рекомендується звернути увагу на багатогранність і вплив культури Стародавньої Греції, яка заклала фундамент багатьох сфер сучасної цивілізації, включно з філософією, мистецтвом, політикою, наукою та літературою. Важливо дослідити, як ідеї демократії, громадянських свобод, раціонального мислення і гуманізму, що зародилися в грецьких полісах, стали основою західної культурної традиції. Студентам слід проаналізувати внесок античних мислителів, митців і науковців у формування універсальних цінностей і норм, а також розглянути приклади збереження і трансформації давньогрецької спадщини в різні історичні епохи – від Римської імперії до Відродження і сучасності. Рекомендується порівнювати культурні явища Стародавньої Греції з іншими цивілізаціями, щоб краще усвідомити їх унікальність і взаємодію. Для повнішого розуміння корисно використовувати як класичні джерела, так і сучасні наукові дослідження, що висвітлюють актуальність ідей і досягнень давньогрецької культури в сучасному світі, а також звертати увагу на конкретні приклади – філософські трактати, архітектурні пам'ятки, літературні твори, театральні постановки, що ілюструють її безсмертність і вплив на глобальну культурну спадщину.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні риси характеризують культуру Стародавньої Греції VI – IV ст. до н. е.?
2. Як розвивалася грецька філософія в цей період і хто були її найвідоміші представники?
3. Які жанри літератури були найпоширенішими у Стародавній Греції VI – IV ст. до н. е.?
4. Яке значення мав грецький театр і які були основні типи п'єс?
5. Які архітектурні стилі і ордери панували в грецькому мистецтві цього періоду?
6. Як змінилася скульптура Стародавньої Греції у VI – IV ст. до н. е.?
7. Які особливості мав грецький живопис у цей період і які матеріали використовувалися?
8. Яку роль у культурі грецьких полісів відігравали Олімпійські ігри?
9. Як культурні досягнення Стародавньої Греції вплинули на подальший розвиток європейської цивілізації?
10. Які основні релігійні вірування і святкування були характерними для грецької культури цього часу

Творче завдання:

Створіть уявний щоденник подорожнього, який відвідує Стародавню Грецію у період VI–IV століть до н. е. Опишіть його враження від знайомства з культурою полісів – відвідування театрів, спостереження за проведенням Олімпійських ігор, знайомство з архітектурою та мистецтвом. Зверніть увагу на те, як подорожній сприймає філософські бесіди та освітні практики того часу, а також що його найбільше вражає у повсякденному житті греків.

У другому абзаці проаналізуйте, як ці культурні елементи впливають на світогляд і цінності самого подорожнього, і чи змінюють вони його ставлення до власного життя і суспільства. Висловіть свої думки про те, чому спадщина Стародавньої Греції залишається актуальною й сьогодні, і які уроки ми можемо взяти з її культурних надбань для сучасного світу.

Тема 13
**БОРОТЬБА ПЛЕБЕЇВ З ПАТРИЦІЯМИ У
СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ (VII – ПОЧАТОК III СТ. ДО Н. Е.)
(2 год.)**

Мета семінарського заняття: ознайомлення студентів із соціально-політичним протистоянням між плебеями й патриціями у Стародавньому Римі та аналіз його впливу на формування римської республіканської системи.

План заняття:

1. Проблема походження патриціїв, плебеїв, клієнтів та причини соціальної боротьби між ними.
2. Реформи Сервія Тулія як основа першого етапу боротьби плебеїв з патриціями (VII – VI ст. до н. е.).
3. Закони XII таблиць: головний фактор другого етапу боротьби (перша пол. V ст. до н. е.).
4. Заключний етап боротьби плебеїв з патриціями та його наслідки (IV – поч. III ст. до н. е.).

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Алешкевич Я. А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 108-114.
2. Алешкевич Я. А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип. 28. С. 71-80.
3. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 2019. 480 с.
4. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 100 с.
5. Історія Давнього Риму.
URL: http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html
6. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків, 2018. 398 с.
7. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. Київ, 2012. 446 с.
8. Пантелєєва І. А. Симбіоз грецької й римської цивілізацій як результат антагоністичної взаємодії античних культур. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. 2009. № 3 (27). Ч.1. С. 51-55.
9. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму. Дрогобич, 2017. 576 с.
10. Boatwright M. T., Gargola D. J., Lenski N., Talbert R. J. A. The Romans: From Village to Empire. 2nd ed. New York; Oxford: Oxford University Press, 2012. 624 p.
11. Cary M., Scullard H. H. A History of Rome Down to the Reign of Constantine. 3rd ed. London: Macmillan, 1976. 752 p.
12. Cornell T. J. The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c.1000–264 BC). London; New York: Routledge, 1995. 528 p.
13. Flower H. I. (ed.). The Cambridge Companion to the Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 403 p.
14. Forsythe G. A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2005. 400 p.
15. Lintott A. The Constitution of the Roman Republic. Oxford: Oxford University Press, 1999. 310 p.

Методичні рекомендації

Для ґрунтовного опрацювання першого питання студентам рекомендується розпочати з аналізу соціальної структури раннього Риму, зосередивши увагу на ролі та походженні основних верств населення. Важливо з'ясувати, ким були патриції – нащадки родової аристократії, які мали політичні, релігійні та економічні привілеї, а також плебеї – вільні, але політично обмежені громадяни, що часто були вихідцями з підкорених громад або нижчих соціальних прошарків. Не менш значущим є вивчення становища клієнтів – залежних осіб, що перебували під патронатом патриціїв, виконуючи певні обов'язки в обмін на захист. Студентам слід простежити, як саме нерівність у доступі до землі, участі в управлінні державою, правосудді та захисті прав власності стала основою для тривалої соціальної боротьби між плебеями та патриціями. Рекомендується також розглянути етапи цієї боротьби: вимоги плебеїв, утворення трибунату, закони дванадцяти таблиць, зрівняння у правах та інші важливі досягнення. Аналіз історичних джерел (наприклад, Лівія або Діонісія Галікарнаського) допоможе краще зрозуміти глибину конфлікту та його значення для подальшої еволюції римської політичної системи.

Для якісного опрацювання другого питання студентам слід зосередитися на змісті та значенні реформ шостого римського царя, які стали важливим кроком у напрямку соціального структурування суспільства та послаблення влади родової аристократії. Необхідно проаналізувати проведений ним поділ громадян не за родовим (як це було в патриціанській системі), а за майновим принципом – на класи і центурії, що дозволило частині заможних плебеїв долучитися до політичного життя через участь у народних зборах (коміціях центуріатних). Важливо дослідити, як упорядкування військової служби, перепис населення (ценз) та запровадження нової територіальної організації у вигляді триб посилили роль плебеїв у державному механізмі. Студентам рекомендується оцінити реформи Сервія Тулія не лише як адміністративні зміни, а як передумову для формування ідеї рівності перед державою та першої фази соціального протистояння між патриціями і плебеями. Доцільно використовувати як історичні джерела, так і аналітичні дослідження, щоб краще зрозуміти, чому саме ці реформи стали основою для подальшої боротьби за політичні права.

Для глибокого розуміння третього питання студентам рекомендується зосередити увагу на соціально-правовому контексті, що передував їх прийняттю, а також проаналізувати зміст і значення цих законів у процесі боротьби між патриціями та плебеями. Необхідно дослідити, як відсутність письмового права посилювала нерівність між соціальними станами, оскільки тлумачення звичаєвого права залишалося в руках патриціанських жерців. Саме тому вимога плебеїв про фіксацію законів стала критично важливою для захисту їхніх прав і доступу до правосуддя. Прийняття Законів XII таблиць (451–450 рр. до н. е.) стало першим кроком до формалізації правового поля, спільного для всіх громадян, і хоча вони не усунули дискримінації повністю, однак надали можливість апелювати до чітко сформульованих норм. Студентам варто звернути увагу на те, як ці закони відображали тогочасні уявлення про право, обов'язки, майнові відносини, сім'ю, боргову залежність і суспільну мораль, а також – як вони заклали фундамент подальшої римської юриспруденції. Доцільно порівняти вплив Законів XII таблиць на римське суспільство з подібними правовими актами інших стародавніх цивілізацій, щоб краще усвідомити їхнє історичне значення як інструменту соціального балансу й політичної боротьби.

Для глибокого засвоєння четвертого питання студентам слід звернути увагу на ключові події та досягнення, що стали завершальними кроками в багатовіковій боротьбі за політичну рівність у Римській республіці. Важливо проаналізувати такі важливі акти, як закон Ліцинія-Секстія (367 р. до н. е.), який відкрив плебеям доступ до консульства, закон Огільнія (300 р. до н. е.) щодо рівноправного доступу до жрецьких посад, та закон Гортензія (287 р. до н. е.), який надав рішенням плебейських зборів силу загальнодержавного закону. Студентам доцільно простежити, як ці реформи поступово усунули правову нерівність між станами, сприяли формуванню нового політичного прошарку – нобілітету, що складався як з патриціїв, так і з заможних плебеїв, та створили передумови для подальшого посилення сенату. Варто також оцінити, як наслідком цієї боротьби стало зміцнення внутрішньої стабільності Риму, що дозволило йому зосередитись на зовнішній експансії. Для кращого розуміння теми рекомендується використовувати як першоджерела (зокрема, Лівія), так і сучасні історіографічні підходи, що дозволяють критично осмислити

цінність цих змін у контексті розвитку римського права та суспільства.

Питання для самоконтролю:

1. Хто такі патриції, плебеї та клієнти в соціальній структурі Стародавнього Риму?
2. Які основні причини зумовили початок соціальної боротьби між патриціями і плебеями?
3. У чому полягали ключові реформи Сервія Тулія і як вони вплинули на становище плебеїв?
4. Які події сприяли прийняттю Законів XII таблиць і яке значення вони мали для плебеїв?
5. Які права отримали плебеї внаслідок створення інституту народного трибунату?
6. Які зміни були запроваджені законами Ліцинія-Секстія у 367 р. до н. е.?
7. Яке значення мав закон Огільнія щодо доступу плебеїв до релігійних посад?
8. У чому полягає суть закону Гортензія 287 р. до н. е. і як він вплинув на правову систему Риму?
9. Як боротьба плебеїв з патриціями змінила політичну систему Римської республіки?
10. Які були основні наслідки завершення боротьби плебеїв за свої права на початку III ст. до н. е.?

Творче завдання:

Уявіть себе громадянином Стародавнього Риму періоду соціальної боротьби між плебеями та патриціями. Оберіть одну з ролей – плебея, що вимагає рівноправ'я, або патриція, який відстоює традиційний порядок. Напишіть короткий монолог або звернення до народних зборів (або сенату), у якому висловіть свою позицію, поясніть мотивацію, очікування та страхи вашої соціальної групи. Висвітліть конкретні події чи закони (наприклад, Закони XII таблиць, реформи Сервія Тулія або закон Ліцинія-Секстія), що впливають на ваше життя.

У другій частині завдання проаналізуйте, як соціальні зміни, досягнуті внаслідок цієї боротьби, могли би позначитися на вашому подальшому становищі. Чи принесла перемога плебеїв справжню рівність? Які нові виклики могли з'явитися після формального

зрівняння прав? Таке завдання допоможе вам не лише краще зрозуміти історичні процеси, а й відчувати їх через особисту перспективу.

Тема 14
**АГРАРНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У РИМІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ II СТ. ДО Н. Е.**
(2 год.)

Мета семінарського заняття: ознайомити студентів з причинами, основними етапами та наслідками аграрно-демократичного руху в Римі у другій половині II ст. до н. е., проаналізувати діяльність братів Гракхів та оцінити значення їх реформ для розвитку соціально-політичної боротьби в пізній Римській республіці.

План заняття:

1. Економіка Риму в III-II ст. до н. е.
2. Причини зародження і розвитку аграрно-демократичного руху в Римі.
3. Реформи Тіберія Гракха.
4. Реформи Гая Гракха та їх історичне значення.
5. Військова реформа Гая Марія та її наслідки для суспільства.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 2019. 480 с.
2. Плутарх. Тіберій і Гай Гракхи / Переклад Й. Кобова *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 283-315.
URL https://aelib.org.ua/texts/plutarch_tiberius_and_gaius_grakh_ua.htm
3. Олійник М. Спроби військових реформ у Римі (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2017. № 40. С. 210-235.
4. Павленко І., Шульга С. Гладіаторські школи в Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 99-102.
5. Пількевич А. Реформи Гая Марія в системі політичних та соціально-економічних трансформацій в пізній Римській республіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 132. С. 43-45.
6. Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 135. С. 55-58.
7. Boatwright M. T., Gargola D. J., Lenski N., Talbert R. J. A. *The Romans: From Village to Empire*. 2nd ed. New York; Oxford: Oxford University Press, 2012. 624 p.
8. Cary M., Scullard H. H. *A History of Rome Down to the Reign of Constantine*. 3rd ed. London: Macmillan, 1976. 752 p.
9. Flower H. I. (ed.). *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 403 p.
10. Lintott A. *Violence in Republican Rome*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1999. 280 p.
11. Scullard H. H. *From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 BC to AD 68*. 5th ed. London; New York: Routledge, 1982. 528 p.
12. Stockton D. *The Gracchi*. Oxford: Clarendon Press, 1979. 240 p.

Методичні рекомендації

Для ефективного опрацювання питання «Економіка Риму в III–II ст. до н. е.» студентам варто зосередити увагу на ключових змінах, що відбулися в господарському житті Римської республіки

після завершення Пунічних війн та початку активної експансії на Схід. У цей період Рим перетворюється з аграрної держави на могутню імперію з розвиненою рабовласницькою економікою. Слід проаналізувати, як поява великих маєтків – латифундій – на основі конфіскованих земель спричинила витіснення дрібних селян і посилила соціальну напругу. Рекомендується також звернути увагу на роль воєнної здобичі, надходжень з провінцій, торгівлі та використання праці рабів у сільському господарстві, ремеслі й будівництві. Важливо вивчити економічну нерівність, що зростала між нобілітетом і плебсом, а також зміни в податковій системі та фінансових установах. Студентам доцільно використовувати аналітичні джерела та історичні документи для формування уявлення про те, як економічна трансформація Риму стала передумовою соціально-політичної кризи наприкінці II ст. до н. е.

Для кращого розуміння причин зародження і розвитку аграрно-демократичного руху в Римі студентам рекомендується звернути увагу на соціально-економічні умови ранньої Римської республіки, зокрема гостру нерівність у розподілі земельних ресурсів між патриціями (багатою аристократією) та плебеями (біднішими верствами населення). Важливо проаналізувати, як концентрація землі у руках небагатьох призводила до занепаду дрібного землеробства, збіднення більшості населення і масового безземелля, що викликало соціальне напруження. Також треба розглянути роль плебеїв, які почали вимагати політичних та економічних реформ, а також законодавчого врегулювання аграрного питання. Особливу увагу слід приділити діяльності трибунів плебеїв, які захищали інтереси простих громадян, і досягненням у вигляді аграрних законів, спрямованих на роздачу державної землі біднякам. Рекомендується використовувати первинні історичні джерела, зокрема твори Тіта Лівія та Плутарха, а також сучасні дослідження з історії Риму для глибшого розуміння складної взаємодії соціальних, економічних і політичних чинників, які впливали на розвиток аграрно-демократичного руху.

Для ґрунтовного вивчення реформ Тіберія Гракха студентам слід звернути особливу увагу на політичний та соціально-економічний контекст Римської республіки II століття до н.е., зокрема гостру проблему земельної нерівності та занепаду дрібного землеробства через концентрацію земель у руках великих землевласників – патрициїв та італійської знаті. Важливо

проаналізувати сутність аграрної реформи Тіберія Гракха, спрямованої на обмеження максимальної площі землі, що могла належати одній особі, та передачу надлишку землі безземельним громадянам для підвищення їхнього соціального та економічного статусу. Рекомендується вивчити роль Тіберія як трибуна плебеїв, його боротьбу з опозицією з боку сенату та аристократії, а також наслідки його реформ для подальшого розвитку римської політики – зростання соціальної напруги і конфліктів між плебеями та патриціями. Для глибшого розуміння слід звертатися до праць античних істориків, таких як Плутарх та Аппіан, а також сучасних наукових досліджень, які пояснюють вплив реформ Тіберія Гракха на подальші трансформації в суспільстві та державному управлінні Риму.

Для глибокого вивчення реформ Гая Гракха студентам важливо звернути увагу на продовження та розширення аграрно-демократичних перетворень, започаткованих його братом Тіберієм, а також на нові соціально-політичні виклики Римської республіки у другій половині II століття до н.е. Варто детально проаналізувати ключові заходи Гая Гракха, серед яких – посилення аграрної реформи, розширення прав і пільг для безземельних громадян, колонізація нових територій, а також реформи у військовій та судовій сферах, спрямовані на зниження впливу аристократії та посилення ролі плебеїв. Рекомендується вивчити, як Гай розвивав політику трибунату, розширюючи представництво простолюду в державних органах і підтримуючи економічну стабільність бідних верств населення. Особливу увагу слід приділити наслідкам цих реформ – зростанню соціальної напруженості, політичним конфліктам і поступовому посиленню народних рухів у Римі, що мали значний вплив на подальший розвиток республіканської системи. Для комплексного розуміння теми рекомендується звертатися до античних джерел (Плутарх, Аппіан) та сучасної історіографії, що висвітлює важливість реформ Гая Гракха в історії Риму як спроби соціальної трансформації та передумову подальших змін у політичній системі.

Для всебічного розуміння військової реформи Гая Марія студентам рекомендується зосередитися на аналізі соціально-політичної ситуації в Римі наприкінці II – на початку I століття до н.е., коли республіка стикнулася з численними військовими викликами та внутрішніми кризами. Важливо розглянути сутність

реформи, що полягала у відкритті військової служби для бідних верств населення – клієнтів та безземельних громадян, які раніше не могли служити через відсутність майна, а також впровадженні професійної армії зі службою за плату. Рекомендується вивчити, як ця зміна вплинула на структуру римської армії, підвищила її мобільність і боєздатність, але водночас спричинила політичну залежність легіонерів від полководців, що послабило владу сенату і підготувало ґрунт для подальших громадянських конфліктів. Особливу увагу варто приділити аналізу соціальних наслідків реформи – формуванню нового шару професійних солдатів, які вважалися залежними від своїх командирів, та зростанню ролі військових лідерів у політиці. Для глибшого засвоєння теми рекомендується працювати з праць античних істориків, таких як Плутарх і Аппіан, а також із сучасною науковою літературою, яка досліджує вплив військової реформи Гая Марія на трансформацію політичної системи Риму.

Питання для самоконтролю:

1. Які соціально-економічні умови сприяли зародженню аграрно-демократичного руху в Римі в другій половині II ст. до н.е.?
2. Хто були основними учасниками аграрно-демократичного руху в Римі?
3. Яку роль відігравали плебеї у розвитку аграрно-демократичних ідей?
4. В чому полягала аграрна реформа Тіберія Гракха і які її головні положення?
5. Які причини опору сенату і аристократії реформам Тіберія Гракха?
6. Які основні відмінності мали реформи Гая Гракха порівняно з реформами його брата?
7. Як реформи Гая Гракха вплинули на права та соціальний статус плебеїв?
8. Яке значення аграрно-демократичного руху для подальшого політичного розвитку Римської республіки?
9. Які соціальні та політичні наслідки мали аграрні реформи у другій половині II ст. до н.е.?
10. Як аграрно-демократичний рух вплинув на загострення конфліктів між плебеями та патриціями?

Творче завдання:

Уявіть, що ви живете в Римі другої половини II століття до н.е. і належите до плебеїв – дрібних землеробів, які через зростаючу концентрацію землеволодінь у руках патриціїв втратили більшість своєї землі та засобів до існування. Вам доводиться стикатися з важкими умовами життя, нестачею роботи і безземеллям, що ставить під загрозу ваше і майбутнє ваших дітей. Напишіть листа до Тіберія або Гая Гракха, в якому ви чесно і щиро викладете свої особисті переживання, опишете соціальну несправедливість, яку бачите навколо себе, а також висловіте свою підтримку або критику аграрних реформ, які вони пропонують. Постарайтеся передати свої надії на покращення життя завдяки реформам, очікування від нових законів і можливі побоювання, які виникають через політичні конфлікти навколо цих змін. Ваш лист має показати, як ці реформи можуть змінити життя звичайних римлян і чому ця боротьба є для вас такою важливою.

Тепер уявіть, що ви – сенатор із заможної патриціанської родини, яка володіє значними земельними угіддями, і отримали листа від одного з плебеїв. У відповіді викладіть свою точку зору на аграрно-демократичний рух, поясніть, чому ви або підтримуєте, або категорично виступаєте проти запропонованих реформ. Аргументуйте свою позицію, виходячи з інтересів землевласників, стану держави та можливих наслідків для політичної стабільності Риму. Розкрийте, як ви бачите роль сенату у захисті традиційних цінностей і порядку, а також якими можуть бути довгострокові наслідки таких змін для римського суспільства. Це творче завдання допоможе вам краще усвідомити соціальні протиріччя того часу, з'ясувати мотивації різних верств населення і глибше зануритися в історичну атмосферу аграрно-демократичного руху в Римі.

Тема 15
ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ У РИМІ 40-30-Х РР. I СТ. ДО Н. Е.
(2 год.)

Мета семінарського заняття: аналіз причин, перебігу та наслідків громадянських війн у Римі 40–30-х рр. I ст. до н.е. та їхнього впливу на падіння Римської республіки.

План заняття:

1. Причини громадянських війн.
2. Громадянські війни першої половини 40-х рр. до н. е. Диктатура Юлія Цезаря.
3. Утворення 2-го Тріумвірату. Диктатура легіонерів.
4. Громадянські війни кінця 30-х рр. до н. е.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 2019. 480 с.
2. Коваль А. «Non expetere расет»: мотиви Помпея і Цезаря для війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 134. С. 21-25.

3. Коваль А. П. Політична криза в Римі 56–52 рр. до Р.Х. та одноосібне консульство Гнея Помпея Великого. *Гілея*. 2016. Вип. 101. С. 7-10.
4. Коваль А. Перший тріумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2016. № 38. С. 166-179.
5. Опря І. А. Нобілітет у період кризи республіканської системи у Стародавньому Римі. *Глобалізаційні виклики економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 14 вересня 2023 р.)* Полтава: ЦФЕНД, 2023. С. 73-75.
6. Петrenchко О. Політичні репресії: Сулла та другий тріумвірат. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2013. № 32. С. 163-174.
7. Петrenchко О. Проскрипції як інструмент політичної боротьби у Стародавньому Римі. *Проблеми історії та археології України*. 2016. С. 40-41.
8. Плутарх. Красс. *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 63-125. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_nikiy_and_crass_ua.htm
9. Плутарх. Цезар. *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. 448 С. 126-238. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_alexander_and_caesar_ua.htm
10. Плутарх. Цицерон *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 316-377. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_demosthenes_and_cicero_ua.htm
11. Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 135. С. 55-58.
12. Руденко О. Релігійна обрядовість як фактор політичної боротьби у Пізній Римській республіці (60–50-ті роки першого ст. до Р.Х.). *Гілея*. 2018. Вип. 131. С. 121-123.
13. Цезар Гай Юлій. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Львів, 2021. 248 с.

14. Beard M., North J., Price S. Religions of Rome. Volume 1: A History. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 485 p.
15. Boatwright M. T., Gargola D. J., Lenski N., Talbert R. J. A. The Romans: From Village to Empire. A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 648 p.
16. Cary M., Scullard H. H. History of Rome: Down to the Reign of Constantine. 3rd ed. London : Macmillan, 1976. 751 p.
17. Grant M. The History of Rome. New York : Charles Scribner's Sons, 1978. 531 p.
18. Scullard H. H. From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 BC to AD 68. 5th ed. London : Routledge, 1982. 528 p.
19. Shotter D. C. A. The Fall of the Roman Republic. 2nd ed. London : Routledge, 2005. 128 p.

Методичні рекомендації

Для глибокого розуміння причин громадянських війн у Римі 40–30-х рр. I ст. до н.е. студентам рекомендується звернути увагу на комплекс соціально-політичних і економічних чинників, що накопичувалися впродовж попередніх десятиліть і призвели до кризи республіканської форми правління. Важливо проаналізувати, як наслідки реформ братів Гракхів, військові реформи Гая Марія та конфлікти між Марієм і Суллою сприяли ослабленню традиційних інститутів влади й зміцненню ролі особистостей у політичному житті. Особливу увагу варто приділити занепаду авторитету сенату, боротьбі за владу між видатними полководцями (насамперед Юлієм Цезарем, Помпеем, а пізніше – Октавіаном і Марком Антонієм), а також амбіціям, які стояли за формальними політичними гаслами. Не менш важливим є розгляд економічного розшарування населення, зростання залежності солдат від своїх полководців і використання армії як політичного інструмента. Для кращого розуміння матеріалу рекомендується працювати з текстами античних істориків (Плутарха, Аппіана, Діона Кассія) і сучасними науковими дослідженнями, які пояснюють, чому внутрішній конфлікт став неминучим і призвів до глибокої трансформації політичної системи Риму.

Для глибшого засвоєння теми студентам рекомендується розглядати громадянські війни першої половини 40-х рр. до н.е. у контексті боротьби між Юлієм Цезарем та прибічниками

республіканського ладу, зокрема Гнеєм Помпеєм, як кульмінацію тривалих соціально-політичних суперечностей у Римі. Слід уважно проаналізувати причини конфлікту між Цезарем і сенатом, у тому числі особисті амбіції, боротьбу за контроль над армією та використання військової сили як інструменту політичної влади. Необхідно звернути увагу на ключові події, такі як перехід Рубікону в 49 р. до н.е., битва при Фарсалі, втеча і загибель Помпея, а також політику Цезаря після його перемоги – проголошення його довічним диктатором, централізацію влади, соціальні та адміністративні реформи. Важливо оцінити, як ці дії сприяли як стабілізації внутрішньої ситуації, так і загостренню суперечностей, що зрештою призвело до його вбивства в 44 р. до н.е. Рекомендується використовувати джерела античної історії (Светоній, Плутарх, Цезар «Записки про Галльську війну»), а також праці сучасних істориків для критичного осмислення ролі Цезаря як реформатора, полководця й фактичного руйнівника республіканських засад.

Для всебічного розуміння теми студентам рекомендується зосередитися на аналізі політичної ситуації в Римі після вбивства Юлія Цезаря у 44 р. до н.е., що призвело до гострої боротьби за владу між його прихильниками та республіканцями. Особливу увагу слід приділити утворенню Другого тріумвірату в 43 р. до н.е. – офіційного союзу трьох політичних і військових лідерів: Октавіана, Марка Антонія та Лепіда, які отримали надзвичайні повноваження для боротьби з убивцями Цезаря. Важливо розглянути, як цей союз був узаконений через закон «Lex Titia» і як тріумвіри, спираючись на підтримку армії, організували репресії проти опозиції (включаючи прокрипції, страти, конфіскації майна). Саме в цей період можна говорити про початок «диктатури легіонерів» – часу, коли вирішальне слово в політичних процесах належало не громадянським інститутам, а армії та її командувачам. Студентам варто дослідити, як воєнна сила стала головним інструментом управління та впливу, а також які наслідки це мало для подальшої долі Римської республіки. Рекомендується працювати з античними джерелами (Аппіан, Плутарх, Діон Кассій) та сучасними історичними аналізами, що висвітлюють не лише події, але й глибинні процеси трансформації римського політичного устрою.

Для глибшого розуміння громадянських війн кінця 30-х рр. до н. е. студентам рекомендується зосередити увагу на остаточному етапі боротьби за владу між головними політичними фігурами того часу – Октавіаном та Марком Антонієм, а також на загостренні внутрішньополітичної та зовнішньої напруги в Римі. Важливо простежити, як союз Другого тріумвірату поступово розпадався через особисті амбіції, суперечності в розподілі впливу та союз Антонія з єгипетською царицею Клеопатрою VII, що був сприйнятий римським суспільством як загроза традиційному устрою. Особливу увагу слід приділити пропагандистській боротьбі, яку вів Октавіан, зміцнюючи свій авторитет як захисника Риму й сенату. Студенти мають проаналізувати перебіг ключових подій – особливо вирішальну морську битву при Акції в 31 р. до н. е., яка завершилася перемогою Октавіана та фактичним знищенням опозиції. Рекомендується вивчати не лише хронологію подій, а й соціально-політичні наслідки цих війн: завершення епохи громадянських конфліктів, крах республіканського ладу та встановлення принципату як нової форми правління. Для кращого засвоєння матеріалу доцільно працювати з текстами античних істориків (Плутарх, Аппіан, Діон Кассій) та сучасними інтерпретаціями, що допоможуть зрозуміти логіку трансформації Римської держави.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні соціально-політичні причини спричинили громадянські війни в Римі в 40–30-х рр. до н.е.?
2. У чому полягали суперечності між Юлієм Цезарем і сенатом, які призвели до початку війни?
3. Що означала фраза Цезаря «жереб кинуто» і в якому історичному контексті вона була сказана?
4. Які були наслідки переходу Цезаря через річку Рубікон у 49 р. до н.е.?
5. У чому полягала політична суть і повноваження Другого тріумвірату?
6. Яку роль відігравала армія у встановленні диктатури Цезаря та тріумвірів?
7. Хто такі основні учасники Другого тріумвірату та які були цілі їхнього союзу?

8. Якими були причини конфлікту між Октавіаном і Марком Антонієм наприкінці 30-х рр. до н.е.?
9. Яке значення мала битва при Акції (31 р. до н.е.) для подальшої долі Риму?
10. Якими були головні наслідки громадянських війн для політичного устрою Римської держави?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – римський громадянин або громадянка, який пережив період громадянських війн 40–30-х рр. I ст. до н.е. Напишіть у формі щоденника, листа або політичної промови емоційне звернення, в якому ви висловлюєте своє ставлення до подій, що відбуваються навколо вас. Оберіть позицію: ви можете бути прихильником Юлія Цезаря, Марка Антонія, Октавіана або захисником традиційної республіки. Опишіть, як війна вплинула на ваше повсякденне життя, яку надію чи страх викликають у вас перемоги одних і поразки інших, і які зміни в державному устрої здаються вам загрозливими чи, навпаки, бажаними.

Завдання має на меті не лише перевірити знання історичних фактів, а й навчити вас мислити критично та співвідносити великі історичні події з життям окремої людини. У своїй роботі використовуйте конкретні історичні події, дати, імена, а також покажіть, як ідеї боротьби за владу, диктатури, реформ і зради відображалися у настроях римського суспільства. Робота повинна бути написана в художньо-історичному стилі з елементами аналізу.

Тема 16
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В І – II СТ. Н. Е.
(2 год.)

Мета семінарського заняття: аналіз ключових особливостей політичного устрою, соціально-економічного розвитку та культурного життя Римської імперії в I–II ст. н.е. для формування цілісного розуміння епохи та її значення в історії Стародавнього світу.

План заняття:

1. Принципат Октавіана Августа.
2. Правління династії Юліїв-Клавдіїв (Тиберій, Гай Калігула, Клавдій, Нерон) і Флавіїв (Веспасіан, Тіт Флавій, Доміціан).
3. Династія Антонінів (Нерва, Адріан, Антонін, Марк Аврелій, Коммод).

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 2019. 480 с.
2. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропагандасхідної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 2. С. 124-128.
3. Гуцало Л. В. Становище римлянки у I столітті н. е. Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. Вип. 43. С. 63-67. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36561/1/Gucalo.pdf>
4. Петречко О. М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2001. Вип. V. С. 260-274.
5. Петречко О. М. Династична політика як складова системи принципату. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка*. 2007. Вип. 20. С. 128-137.
6. Петречко О. М. Зміни у провінційній політиці Стародавнього Риму в період ранньої імперії. *Методологічні проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. 1998. Вип. I. С. 180-189.
7. Петречко О. М. Провінційна політика Стародавнього Риму у I ст. н. е. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. 2000. Т. 2. Вип. 24. С. 102–108.
8. Тацит Корнелій. *Аннали*. З часу відходу божественного Августа / Пер. Кислюка О. І. Київ, 2013. 700 с.
9. Grant M. *The Roman Emperors: A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Rome 31 BC–AD 476*. New York: Charles Scribner's Sons, 1985. 367 p.
10. Crook J. A., Lintott A., Rawson E. (eds.). *The Cambridge Ancient History. Vol. X: The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 946 p.
11. Bowman A. K., Garnsey P., Rathbone D. (eds.). *The Cambridge Ancient History. Vol. XI: The High Empire, A.D. 70–192*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 954 p.
12. Shotter D. C. A. *Tiberius Caesar*. 2nd ed. Londo : Routledge, 2004. 128 p.
13. Levick B. *Claudius*. New Haven: Yale University Press, 1990. 291 p.

14. Birley A. R. *Marcus Aurelius: A Biography*. London: Routledge, 2000. 360 p.

Методичні рекомендації:

Для всебічного опанування питання «Принципат Октавіана Августа» студентам слід звернути увагу на те, як після тривалих громадянських війн Октавіан зумів встановити нову політичну систему – принципат, яка поєднувала республіканські інститути з фактичною монархією. Важливо проаналізувати, яким чином Август формально зберігав роль сенату та народних зборів, але концентрував у своїх руках найвищі державні повноваження: імператорську владу, верховне командування військом і релігійний авторитет. Рекомендується вивчити його адміністративні та соціальні реформи, спрямовані на стабілізацію імперії, укріплення армії, реструктуризацію провінцій та відновлення традиційних моральних цінностей. Не менш важливо розглянути ідеологічний аспект принципату – пропаганду миру (*Pax Romana*) і нового «золотого віку», що підтримував легітимність влади Августа. Для повноти розуміння слід працювати з основними античними джерелами, зокрема «Діяннями Божественного Августа» та працею Тацита, а також із сучасними науковими дослідженнями, які допоможуть оцінити роль Августа як реформатора і творця нової епохи в історії Риму.

Для глибокого вивчення питання «Правління династій Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв» студентам рекомендується проаналізувати політичні, соціальні та культурні особливості періоду I століття н.е., що охоплює правління імператорів Тиберія, Гая Калігули, Клавдія, Нерона, а також Веспасіана, Тіта Флавія і Доміціана. Важливо звернути увагу на різноманітність стилів управління цих імператорів, їхні досягнення та помилки, а також наслідки для стабільності й розвитку Римської імперії. Слід детально розглянути механізми консолідації влади, роль сенату, а також взаємини імператорів з армією і народом. Особливу увагу варто приділити культурним і будівельним проектам, адміністративним реформам, а також політиці репресій і династичним конфліктам, що впливали на політичну атмосферу епохи. Для повного розуміння рекомендується використовувати античні джерела (Тацит, Светоній, Діон Кассій) та сучасні історичні дослідження, які

допоможуть оцінити внесок кожної династії у формування імперської влади та її вплив на подальший розвиток Риму.

Для всебічного вивчення питання «Династія Антонінів» студентам слід зосередитися на аналізі правління п'яти імператорів – Нерви, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія та Коммода – які правили Римом у II столітті н.е., період, що вважається «золотим віком» імперії. Варто детально вивчити їхні політичні та адміністративні реформи, спрямовані на зміцнення держави, стабілізацію кордонів і розвиток інфраструктури. Особливу увагу слід приділити філософії правління Марка Аврелія, його стоїчним ідеалам, а також культурним і соціальним аспектам епохи. Необхідно також розглянути правління Коммода як перехідний етап, що позначив початок кризи імперії. Рекомендується аналізувати основні історичні джерела, такі як твори Кассія Діона, Светонія і Марка Аврелія, а також сучасні дослідження, що допоможуть зрозуміти вплив династії Антонінів на подальший розвиток Римської імперії, її політичну стабільність і культурну спадщину.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості політичного устрою Римської імперії в I–II ст. н.е. характеризували період принципату?
2. Як Октавіан Август реформував державне управління і яким чином закріпив свою владу?
3. Якими були основні досягнення династії Юліїв-Клавдіїв у розвитку імперії?
4. Які реформи здійснив імператор Адріан, і як вони вплинули на адміністративну систему Риму?
5. В чому полягає значення правління «п'яти хороших імператорів» (Нерва, Адріан, Антонін Пій, Марк Аврелій, Коммод)?
6. Як розвивалась економіка та суспільство Римської імперії в цей період?
7. Яку роль відігравала римська армія у збереженні й розширенні імперії?
8. Як культура і мистецтво відображали ідеологію і владу імператорів у I–II ст.?
9. Які проблеми та виклики почали виникати у Римській імперії наприкінці правління династії Антонінів?

10. Які ключові події і особистості вплинули на розвиток імперії в I–II ст. н.е.?

Творче завдання:

Уявіть, що ви – придворний або звичайний мешканець Риму в період правління династії Юліїв-Клавдіїв або Антонінів у I–II століттях н.е. Напишіть лист або роздум, у якому детально розповідаєте про своє життя, побут і враження від політичних змін, культурного розвитку та суспільних реалій Римської імперії цього часу. Опишіть, як діяльність імператорів впливала на ваше повсякденне життя: чи відчували ви стабільність і мир, чи навпаки – тривоги через політичні інтриги, зміну влади і соціальні потрясіння. Постарайтеся передати атмосферу того часу, включаючи уявлення про соціальні верстви, громадські свята, роботу, родину та відносини між різними прошарками населення. Використовуйте історичні факти, наприклад, реформи адміністрації, розвиток інфраструктури, роль армії та вплив культури на формування суспільної ідеології.

У другій частині роботи проаналізуйте позитивні та негативні наслідки реформ і політики «п'яти хороших імператорів» або правління династії Юліїв-Клавдіїв для розвитку Римської імперії. Подумайте, як ці імператори впливали на політичну стабільність, економічний розвиток, культурне життя і внутрішню безпеку держави. Уявіть, що ви маєте можливість порадити імператору щодо подальшого управління імперією – що б ви йому запропонували для зміцнення влади, покращення життя громадян та збереження миру? Поділіться своїми міркуваннями про те, яким би ви хотіли бачити майбутнє Римської імперії, і які уроки можна винести з історії цього періоду. Це творче завдання допоможе вам глибше зрозуміти складність історичних процесів, усвідомити багатогранність життя в одній з наймогутніших імперій античності та розвинути навички історичного аналізу через призму особистих переживань і уявлень.

Тема 17
ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(2 год.)

Мета семінарського заняття: дослідити основні причини, процеси та наслідки падіння Західної Римської імперії для формування цілісного розуміння історичних трансформацій пізньої античності.

План заняття:

1. Становище в Західній Римській імперії наприкінці IV – у V ст.
2. Навала «варварів» і створення варварських королівств на території Західної Римської імперії в V ст.
3. Гунська загроза і битва на Каталаунських полях.
4. Розпад і загибель Західної Римської імперії.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
2. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
3. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
4. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В. Житомир, 2024. 72 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
5. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Історія%20та%20культура%20Античності.pdf>

Додаткова:

1. Вовк В. М. Юридичний статус колонів у Древньому Римі (між вільними й рабами?)
URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/5416/%C2>

2. Козинець І. Г., Лозицька Я. А. Правовий режим колонату в Римській імперії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 34-37.
3. Яблонська Д. Р. «Барбарські вторгнення» і падіння Західної Римської імперії. *X International Scientific and Theoretical Conference «Science of XXI century: development, main theories and achievements»*. USA, 2025. Р. 188-190.
4. Goldsworthy A. *How Rome Fell: Death of a Superpower*. Yale University Press, 2010. 560 p.
5. Ward-Perkins B. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press, 2005. 239 p.
6. Heather P. *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford University Press, 2009. 592 p.
7. Christie N. *The Fall of the Western Roman Empire: Archaeology, History and the Decline of Rome*. Bloomsbury Academic. 2011. 320 p.
8. Barbero A. *The Day of the Barbarians: The Battle That Led to the Fall of the Roman Empire*. Walker Books, 2007. 180 p.
9. Wickham C. *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. Viking Adult, 2009. 688 p.
10. Gibbon E. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Strahan & Cadell. 1776–1789. 3,000 (6 томів).

Методичні рекомендації

Для глибокого розуміння стану Західної Римської імперії наприкінці IV – у V ст. студентам слід звернути увагу на комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, які призвели до її поступового занепаду. Важливо проаналізувати економічні труднощі, політичну нестабільність, послаблення центральної влади, зростання впливу військових сил і часті зміни імператорів. Особливу увагу варто приділити процесам міграції та вторгнення германських племен, таких як вестготи, вандали, франки і остготи, які значною мірою послабили кордони імперії і сприяли втраті територій. Слід також розглянути соціальні проблеми, зокрема зниження населення, занепад міських центрів і кризи сільського господарства. Рекомендується ознайомитися з основними історичними джерелами і сучасними дослідженнями, що дають змогу критично оцінити як зовнішні виклики, так і внутрішні слабкості імперії, а

також зрозуміти, чому Західна Римська імперія не змогла протистояти цим загрозам і впала у 476 році.

Для всебічного розуміння питання «Навала варварів і створення варварських королівств на території Західної Римської імперії в V столітті» студентам рекомендується звернути увагу на причини масових міграцій і вторгнень різних германських і інших племен, таких як вестготи, вандали, франки, остготи та інші, які скористалися ослабленням імперської влади і нестабільністю кордонів. Важливо проаналізувати хід ключових подій – від розгрому вестготами Риму до утворення перших варварських королівств на уламках імперії, а також вплив цих змін на політичну карту Західної Європи. Слід розглянути, як варварські правителі поступово інтегрувалися у римську систему управління, зберігали або трансформували римські інститути, а також впливали на культуру і соціальну структуру регіону. Для глибшого розуміння рекомендується вивчати праці сучасних істориків і джерела того часу, зокрема твори Амміана Марцелліна, Йордана, а також археологічні матеріали, що допоможуть оцінити складність і неоднозначність процесів, що призвели до формування ранньосередньовічних європейських держав.

Для ґрунтового вивчення питання «Гунська загроза і битва на Каталаунських полях» студентам рекомендується детально проаналізувати історичний контекст появи гунів у Європі наприкінці IV – на початку V століття, їхній вплив на політичну стабільність Західної Римської імперії та сусідніх народів. Важливо розглянути причини масштабних міграцій гунів, їхню військову стратегію і тактику, а також реакцію римських імператорів і варварських союзників на цю загрозу. Особливу увагу слід приділити опису та значенню битви на Каталаунських полях (451 рік н.е.) – однієї з найбільших битв античності, яка стала визначальним моментом у стримуванні подальшого просування гунів у Західну Європу. Рекомендується ознайомитися з основними історичними джерелами, такими як праці Йордана, а також сучасними дослідженнями, що висвітлюють військові, політичні та культурні аспекти цього конфлікту. Такий підхід допоможе студентам зрозуміти складність гунської загрози та її роль у формуванні подальшої історії Європи.

Для глибокого розуміння теми «Розпад і загибель Західної Римської імперії» студентам варто звернути увагу на комплекс

внутрішніх і зовнішніх причин, що призвели до падіння однієї з наймогутніших держав античності. Необхідно проаналізувати економічні проблеми, політичну нестабільність, послаблення центральної влади, соціальні кризи та військові поразки, які послабили імперію зсередини. Водночас слід розглянути роль варварських вторгнень, зокрема вестготів, вандалів, остготів і гунів, які фактично підірвали територіальну цілісність імперії і сприяли утворенню варварських королівств на її землях. Особливу увагу рекомендується приділити останнім імператорам Західної Римської імперії і подіям 476 року, коли був повалений останній імператор Ромула Августул. Для більш глибокого розуміння радиться звернутися до історичних джерел, таких як твори Прокопія Кесарійського, Амміана Марцелліна, а також до сучасних історичних досліджень, що допоможуть оцінити як зовнішні виклики, так і внутрішні слабкості імперії, зрозуміти складність цього процесу і його значення для подальшої історії Європи.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні внутрішні причини призвели до занепаду Західної Римської імперії?
2. Як економічна криза вплинула на стабільність імперії в IV–V століттях?
3. Яку роль відіграла політична нестабільність і часта зміна імператорів у падінні імперії?
4. Хто були головними варварськими племенами, що вторглися на територію Західної Римської імперії?
5. Як гунські походи вплинули на подальший розвиток Західної Римської імперії?
6. Що сталося під час битви на Каталаунських полях і яке значення вона мала для імперії?
7. Як варварські королівства виникали на уламках Західної Римської імперії?
8. Хто був останнім імператором Західної Римської імперії і коли відбулося його повалення?
9. Які соціальні та культурні зміни відбувалися в Західній Римській імперії напередодні її падіння?
10. Яке історичне значення має падіння Західної Римської імперії для подальшої історії Європи?

Творче завдання:

Уявіть себе мешканцем Західної Римської імперії в останні десятиліття її існування. Напишіть лист або щоденниковий запис, у якому ви описуєте своє життя, переживання і спостереження на фоні зростаючої нестабільності, військових загроз і соціальних змін. Розкажіть, як вторгнення варварських племен і внутрішні проблеми імперії впливають на ваше повсякденне життя, родину та громаду. Спробуйте передати емоції і думки людини, яка бачить, як колись могутня держава поступово втрачає контроль над своїми землями і силою.

У другому абзаці проаналізуйте, які історичні уроки можна винести з падіння Західної Римської імперії. Подумайте, які фактори призвели до її розпаду, і що б ви порадили лідерам імперії, якби мали змогу вплинути на хід історії. Висловіть свої роздуми про те, як можна було б уникнути такого занепаду, або навпаки, чи був він неминучим у контексті змін, що відбувалися у світі. Це завдання допоможе вам глибше осмислити складність історичних процесів та роль людини у великих історичних подіях.

САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇЇ ВИКОНАННЯ

Самостійна робота студентів відіграє ключову роль у процесі засвоєння навчального матеріалу. Вона включає розвиток здатності студентів самостійно обирати й аналізувати необхідну літературу для підготовки до практичних занять, виділяти головні аспекти теми, формулювати власні аргументовані висновки, систематизувати та аналізувати документи й джерела інформації. Окрім цього, самостійна діяльність передбачає активну роботу під час лекцій, зокрема конспектування матеріалу, його доповнення та уточнення за допомогою самостійного пошуку додаткових джерел. Важливими елементами самостійної роботи є написання рефератів, контрольних робіт, а також опрацювання питань, передбачених програмою для самостійного вивчення. Робота з науковою літературою, зокрема монографіями та статтями, також є невід'ємною частиною цього процесу.

Самостійна робота сприяє не лише глибокому засвоєнню матеріалу, але й формує у студентів навички організованої, систематичної та цілеспрямованої діяльності, що готує їх до подальшої наукової діяльності. Вона також дисциплінує, допомагає розвинути відповідальність та здатність самостійно приймати рішення щодо вибору методів навчання і підходів до вирішення академічних завдань.

Водночас, для досягнення високих результатів, самостійна робота студентів потребує постійного й регулярного контролю з боку викладача. Ефективність цього процесу забезпечується не тільки перевіркою виконаних завдань, але й наданням зворотного зв'язку та рекомендацій для подальшого вдосконалення. Студентам важливо з перших днів навчання розробити чіткий план виконання самостійної роботи і дотримуватися його впродовж усього семестру. У разі виникнення труднощів або запитань необхідно звертатися до викладача для отримання консультацій та роз'яснень.

Однією з основних форм контролю самостійної роботи є співбесіда, яка дозволяє викладачу оцінити рівень засвоєння матеріалу та надати необхідні рекомендації для подальшого навчання.

У першому семестрі, коли формою підсумкового контролю є залік, самостійна робота виконується у формі реферату на запропоновані теми.

Самостійна робота (І семестр)

Тематика рефератів

1. Поняття джерел первісної історії. Класифікація джерел.
2. Виникнення приватної власності: генезис і соціальні наслідки.
3. Неоліт на території західної Європи
4. Основні технічні досягнення мідно-бронзового та залізного віку.
5. Релігійні уявлення первісних людей.
6. Проблеми хронології первісного суспільства в світлі даних сучасної науки.
7. Суспільні розподіли праці в первісному суспільстві та його наслідки.
8. Єгипетські піраміди: легенди, версії, аргументи.
9. Вавилонська вежа: міфи і реальність.
10. Висячі сади Семираміди як одне з чудес світу.
11. Веди як основа духовності стародавньої Індії.
12. Варново-кастова система в Індії: аргументи «за» і «проти».
13. Буддійська релігія: основні ознаки та особливості.
14. Веди як основа духовності стародавньої Індії.
15. Буддійська релігія: основні ознаки та особливості.
Законодавство царя Соломона.
16. Регулювання комерційної діяльності у давньому Вавилоні згідно законів царя Хаммурапі.
17. Правосуддя у давньому Вавилоні згідно законів царя Хаммурапі.
18. Духовна культура у Стародавньому Єгипті.
19. Духовна культура у давньому Вавилоні.
20. Греко-Бактрійське царство та його роль в історії
Стародавнього Сходу.
21. Парфянське царство та його роль в історії Стародавнього
Сходу.
22. Війни єгипетських правителів у Сирії.

23. Характеристика стародавньої країни Урарту.
24. Імперія Цінь Шихуанді.
25. Імперія Хань (Західна й Східна).
26. Реформи Ван Мана та їх наслідки.
27. «Ведійський період» в історії Стародавньої Індії.
28. Характеристика стародавньої країни Ассирії.
29. Виникнення, розквіт і загибель Еламської держави.
30. Політичний розвиток Єгипту доби Пізнього Царства.
31. Розвиток ремесла й торгівлі у стародавньому Єгипті.
32. Соціальна структура й суспільні стосунки в Стародавньому Єгипті.
33. Археологічне дослідження Єгипту.
34. Єгипет в епоху Стародавнього царства (III - VI династії).
Будівництво пірамід.
35. Політичний розвиток Єгипту доби Середнього царства (XI-
XIII династії).
36. Єгипет за часів жінки-фараона Хатшепсут.
37. Закони Ману та їх застосування.
38. Релігійно-політична реформа Аменхотепа IV (Ехнатона).
39. Внутрішня й зовнішня політика Рамзеса II.
40. Релігія Межиріччя.
41. Ассирійська держава в IX – VII ст. до н.е.
42. Архітектура й мистецтво Стародавнього Єгипту.
43. Господарське життя й суспільство Хетської держави.
44. Фрігійське й Лідійське царство в I тисячоліття до н.е.
45. Мідійська держава у VIII-VI сторіччі до н.е.
46. Перська держава за Кіра II Великого й Камбіза II.
47. Держава Ахеменідів у VI-IV ст. до н.е.
48. Господарське життя й суспільство Ахеменідського Ірану.
49. Варни, касти, власність, община й сім'я в стародавній Індії.
50. Життя й вчення Конфуція.
51. Життя й вчення Сіддгартти Гаутами – Будди.
52. Утворення перших державних формувань в Китаї (Шань-Інь
та Чжоу).

Вимоги до оформлення реферату:

Обсяг: 10-12 ст.

Технічні: Аркуш формату А4, надрукованих через 1,5 інтервалу, шрифт Times New Roman 14. Поля сторінок: верхнє – 20 мм, нижнє – 20 мм, праве – 10 мм, ліве – 30 мм. Рівняння тексту – по ширині сторінки, без переносів.

Структурні: *Титульний аркуш* (назва теми, ідентифікація студента та викладача, внизу – актуальний рік) – *Вступ* (обґрунтовується актуальність теми, її особливості – *Розділи* (у кількості 2-3, виклад основного тексту). *Висновки* (узагальнені, ідеї, думки, оцінки, пропозиції науковців) – *Список використаних джерел і літератури* (назви використаних матеріалів, оформлених згідно бібліографічних вимог).

Посилання: **Обов'язкова наявність в тексті посилань** (2-3 на одну сторінку основного тексту, у вступі та висновках посилання недоречні), поданих у квадратних дужках безпосередньо в тексті (наприклад – [9, с. 78], де перша цифра – номер праці у списку використаних джерел і літератури, а друга – конкретна сторінка праці, звідки взятий фактичний матеріал).

У другому семестрі, коли формою підсумкового контролю є екзамен, самостійна робота виконується у формі колоквиуму (співбесіди), до якого студенти мають підготувати конспект з основними термінами, поняттями курсу та продемонструвати їх знання.

Самостійна робота (II семестр)

ТЕРМІНИ З ІСТОРІЇ ТА МІФОЛОГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ.

ГРЕЦІЇ ТА РИМУ (СЛОВНИК, написаний від руки)

Терміни: античність, агора, акрополь, поліс, тиранія, гопліт, клерухії, герусія, апелла, ефори, ареопаг, архонт, стратег, метеки, екклесія, гелієя, періеки, община рівних, спартіати, ілоти, панеллінізм, симмахія, еллінізм, діадок, патріції, плебеї, клієнти, патронат, куріатні коміції, центуріатні коміції, трибутні коміції, сецессія, етруски, магістратури, Пунічні війни, тріумвірат, принципат, домінат, провінція, колонат, класичне рабство, пекулій,

легіон, апокрифи, публікани, популяри, оптимати, нобілітет, вершники, латифундія, вілла, колонізація, пантеон, республіка, класичне рабство, демократія – охлократія, аристократія – олігархія, монархія – тиранія, цензор, сенат, акропольний храм, софісти, остракізм, гімназійон, олімпіади, фаланга, лекс, трибут, маніпула, клієнтела, митрополія, декуріони, легати, префекти, форуми, народні збори, трибуни, патронаж.

Олімпійські боги: Зевс, Гера, Посейдон, Деметра, Афіна, Аполлон, Артеміда, Арес, Гефест, Афродіта, Гермес, Діоніс.

Міфи: міф про Мідаса, міф про Дедала та Ікара, міф про Прометея, міф про Сізіфа, міф про Арахну, міф про Геракла і його подвиги, міф про Орфея та Еврідіку, міф про Персея та Медузу Горгону, міф про Гефеста та Афродіту, міф про Оріона, міф про Данаї та Зевса, міф про Ясона та Аргонавтів, міф про Каїка та Іо, міф про Адоніса, міф про Ніобе, міф про Фаетона.

Фразеологізми: Нитка Аріадни, Авгієві стайні, Ахіллесова п'ята, Бочка Діогена, Дамоклів меч, Троянський кінь, Золоте руно, Гордіїв вузол, Панацея від усіх хвороб, Прокрустове ложе, Самозакоханий Нарцис, Сізіфова праця, Лабіринт Міноса, Геркулесові подвиги, Молот Тесея, Піррова перемога, Атлантова ноша, Танталові муки, Яблуко розбрату.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇЇ ВИКОНАННЯ

Модульна контрольна робота є важливим елементом оцінювання знань і компетентностей студентів, набутих протягом курсу. Вона складається з трьох завдань (у першому та другому семестрах), які мають на меті перевірити не лише рівень засвоєння теоретичного матеріалу, але й здатність застосовувати знання на практиці, аналізувати історичні події та процеси, пов'язані з розвитком первісного суспільства, Стародавнього Сходу, Стародавніх Греції та Риму. Успішне виконання завдань модульної контрольної роботи сприяє закріпленню ключових понять та поглибленню розуміння основних складових історичного розвитку людства.

Методичні рекомендації до виконання модульної контрольної роботи передбачають чітке структурування відповідей та врахування вимог до кожного завдання. Студентам необхідно уважно ознайомитися з формулюванням питань, виділити основні аспекти теми, які слід висвітлити у відповідях, та структурувати інформацію у логічній послідовності. Варто звернути увагу на точність формулювань, використання історичної термінології, а також аналітичний підхід до висвітлення історичних подій та процесів.

При написанні відповідей важливо посилатися на відповідну наукову літературу, джерела та факти, опрацьовані в ході лекцій та семінарських занять. Особливу увагу слід приділити формуванню власних аргументованих висновків і використанню критичного підходу до оцінки соціально-економічного, політичного та культурного розвитку стародавніх цивілізацій. Модульна контрольна робота є інструментом перевірки не лише знань, але й рівня сформованих компетентностей, тому кожне завдання має демонструвати здатність студента аналізувати історичні процеси, порівнювати їх між собою та робити відповідні висновки.

Для підготовки до роботи рекомендується систематично переглядати конспекти лекцій, опрацьовувати рекомендовану літературу, а також звертатися до викладача за консультаціями у разі виникнення труднощів або запитань щодо завдань.

Питання до модульної контрольної роботи:

І частина (Первісне суспільство та Стародавній Схід)

1. Проаналізуйте основні етапи розвитку первісного суспільства.
2. Визначте особливості господарства і способи добування їжі первісних людей.
3. Проаналізуйте соціальну структуру родових общин.
4. З'ясуйте роль магії, релігії та тотемізму у первісних суспільствах.
5. Охарактеризуйте причини виникнення держави в історії людства.
6. Проаналізуйте досягнення шумерів у галузі писемності та науки.
7. Визначте особливості політичного устрою Шумерських міст-держав.
8. Проаналізуйте роль царя у державі Шумерів.
9. Охарактеризуйте систему законів Стародавньої Месопотамії (на прикладі закону Хаммурапі).
10. Визначте соціально-економічну структуру Стародавнього Єгипту.
11. Проаналізуйте роль фараона у політичному та релігійному житті Єгипту.
12. З'ясуйте основні досягнення єгипетської культури в архітектурі та мистецтві.
13. Проаналізуйте вплив географії Нілу на господарство та державність Єгипту.
14. Охарактеризуйте особливості економіки та суспільного устрою Стародавньої Індії.
15. Проаналізуйте значення релігійних систем (індуїзм, буддизм) для соціальної організації Індської цивілізації.
16. Визначте основні політичні та культурні особливості Стародавнього Китаю в період династій Ся, Шан і Чжоу.
17. Проаналізуйте роль конфуціанства та даосизму у формуванні соціальної структури Китаю.
18. Визначте причини та наслідки завоювань Ассирії.
19. Проаналізуйте досягнення Нововавилонського царства (навчальні, релігійні, культурні).

20. З'ясуйте основні особливості економічного розвитку Персії за Ахеменідів.
21. Проаналізуйте адміністративну систему держави Ахеменідів.
22. Визначте значення завоювань Дарія I і Ксеркса для зміцнення Перської імперії.
23. Проаналізуйте роль зороастризму в культурі та політиці Ахеменідів.
24. Охарактеризуйте систему транспорту та комунікацій у Перській імперії.
25. Проаналізуйте причини падіння держав Стародавнього Сходу та їхню спадщину.
26. Визначте основні досягнення математики та астрономії в Месопотамії.
27. Проаналізуйте розвиток писемності та освіти у Стародавньому Єгипті.
28. З'ясуйте взаємозв'язок між економічним розвитком і політичною організацією держав Стародавнього Сходу.
29. Проаналізуйте роль торгівлі та ремесел у соціально-економічному розвитку держав Стародавнього Сходу.
30. Охарактеризуйте культурні контакти та взаємодію народів Стародавнього Сходу (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай, Персія).

II частина (Стародавня Греція і Стародавній Рим)

1. Проаналізуйте причини, що призвели до Пелопоннеської війни.
2. Охарактеризуйте ранньогрецьку тиранію та діяльність Пісістрата в Афінах.
3. Визначте зміст та історичне значення реформ Солона.
4. Проаналізуйте реформи Клісфена та їх історичне значення.
5. З'ясуйте причини та наслідки грецької колонізації.
6. Проаналізуйте соціально-економічний і політичний розвиток Крито-Мікенської цивілізації.
7. Охарактеризуйте реформи Перікла.
8. Охарактеризуйте «Іліаду» і «Одіссею» як історичне джерело.
9. Проаналізуйте державний лад Спарти за законами Лікурга.
10. Проаналізуйте розвиток рабства і рабовласницьких відносин у Греції класичного періоду.

11. Проаналізуйте позитивні сторони і недоліки афінської рабовласницької демократії.
12. Охарактеризуйте періодизацію Стародавньої Греції.
13. Проаналізуйте наслідки Пелопоннеської війни.
14. Охарактеризуйте наслідки греко-перських воєн V ст. до н. е.
15. Проаналізуйте особливості економічного розвитку Спарти.
16. Визначте причини та наслідки повстання рабів під проводом Спартака.
17. Проаналізуйте суть принципату Августа.
18. Визначте причини та наслідки боротьби плебеїв з патриціями у Стародавньому Римі.
19. Охарактеризуйте періодизацію історії Стародавнього Риму.
20. Охарактеризуйте реформи братів Гракхів.
21. З'ясуйте причини загибелі Римської республіки.
22. Опишіть органи влади в Римській республіці III – II ст. до н. е.
23. Визначте зміст і значення військово-політичної реформи Гая Марія.
24. З'ясуйте причини та наслідки Пунічних воєн між Римом і Карфагеном.
25. Визначте причини громадської війни між Цезарем і Помпеем.
26. Проаналізуйте умови укладення II Тріумвірату у Римі.
27. Охарактеризуйте диктатуру Сулли в Римі.
28. Визначте причини утворення Римської імперії.
29. Опишіть органи влади в Римській імперії.
30. Проаналізуйте причини загибелі Західної Римської імперії.

ТЕСТИ

Тема: ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Що є основним предметом вивчення історії первісного суспільства?
 - A) Політичні реформи стародавнього світу
 - B) Формування ранніх державних утворень
 - C) Життя, розвиток та діяльність людини до появи писемності
 - D) Військові конфлікти стародавніх цивілізацій

2. Який критерій є головним в археологічній періодизації первісного суспільства?
 - A) Види господарства
 - B) Типи політичної організації
 - C) Матеріал, з якого виготовлялись знаряддя праці
 - D) Ступінь розвитку писемності

3. Що є головним джерелом для вивчення історії первісного суспільства?
 - A) Писемні документи
 - B) Літописи та хроніки
 - C) Археологічні знахідки
 - D) Римські юридичні акти

4. Як називається найдавніший період в історії людства?
 - A) Неоліт
 - B) Античність
 - C) Палеоліт
 - D) Середньовіччя

5. Яка з нижченаведених наук досліджує фізичну будову людини минулого?
 - A) Археологія
 - B) Етнографія
 - C) Антропологія
 - D) Хронологія

6. Яка хронологічна межа вважається початком історії первісного суспільства?

- A) Винахід колеса
- B) Виникнення перших міст
- C) Поява людини
- D) Початок писемності

Тема: ЕПОХА РОДОВОЇ ОБЩИНИ.
ОБЩИНА ПЕРВІСНИХ МИСЛИВЦІВ ЗБИРАЧІВ І РИБАЛОК

1. Що стало основою соціальної організації в епоху родової общини?

- A) Рабовласництво
- B) Майнове розшарування
- C) Родові зв'язки та спільна власність
- D) Писемне право

2. Яке з наведених занять було характерним для людини доби мезоліту?

- A) Землеробство з використанням плуга
- B) Виплавка заліза
- C) Полювання з луком, рибальство, збиральництво
- D) Торгівля з державами Близького Сходу

3. Як називається форма влади в первісній родовій общині?

- A) Абсолютизм
- B) Деспотія
- C) Демократія
- D) Старшинство (влада старійшин)

4. Який інструмент з'явився в мезоліті та значно підвищив ефективність полювання?

- A) Серп
- B) Лук і стріли
- C) Залізний ніж
- D) Гончарний круг

5. Що стало наслідком кризи мисливсько-збиральницького господарства?

- A) Поява перших монет
- B) Виникнення землеробства і скотарства
- C) Будівництво міст
- D) Занепад родових відносин

6. Що з переліченого є характерним для матеріальної культури пізнього палеоліту?

- A) Металеві вироби
- B) Письменність
- C) Кам'яні знаряддя праці, прикраси з кістки, наскельний живопис
- D) Скляний посуд

Тема: ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО В ПЕРІОД РОЗКВІТУ РОДОВОЇ ОБЩИНИ

1. Що стало головним здобутком неолітичної революції?

- A) Поява залізної зброї
- B) Виникнення писемності
- C) Перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства
- D) Розвиток торгівлі з Римом

2. Яка головна риса господарства мотичних землеробів-скотарів?

- A) Використання плуга і тяглової сили
- B) Орна обробка землі волами
- C) Обробка землі за допомогою мотики та простих знарядь
- D) Розвинене ремесло і грошові податки

3. Що з перерахованого є технічним досягненням енеоліту?

- A) Поява наскельного живопису
- B) Винайдення лука
- C) Використання мідних знарядь праці
- D) Будівництво пірамід

4. Який суспільний устрій переважав у період розквіту родової общини?

- A) Феодалізм
- B) Рабовласництво
- C) Демократія
- D) Родовий устрій з колективною власністю

5. Яке з наведених досягнень належить до духовної культури неоліту?

- A) Писемність на глиняних табличках
- B) Мегалітичні споруди, культ предків, жіночі статуетки
- C) Розвиток інженерної справи
- D) Карбування монет

6. Яка з ознак найкраще відображає духовне життя епохи неоліту?

- A) Зведення храмів з каменю та поява священиків
- B) Початок книгодрукування
- C) Впровадження демократичного правління
- D) Існування індивідуального землеволодіння

Тема: КРИЗА І РОЗПАД ПЕРВІСНОЇ ОБЩИНИ

1. Який процес відіграв ключову роль у розпаді родових відносин у первісному суспільстві?

- A) Залізна революція
- B) Виникнення міст
- C) Відособлення сім'ї від роду
- D) Виникнення писемності

2. Що стало характерною рисою моногамної сім'ї в епоху кризи первісної общини?

- A) Рівноправність усіх членів роду
- B) Провідна роль жінки в управлінні родом
- C) Закріплення спадкування через чоловічу лінію
- D) Колективне виховання дітей

3. Який фактор найбільше сприяв соціальному розшаруванню в період розпаду родової общини?

- A) Виникнення храмового мистецтва
- B) Винахід колеса
- C) Нерівномірний господарський розвиток і накопичення майна
- D) Спільне володіння худобою

4. Що характеризує поняття «військова демократія»?

- A) Влада передавалася спадково
- B) Військові вожді обиралися громадою і мали обмежені повноваження
- C) Всі рішення приймав жрецький стан
- D) Державна структура із податковою системою

5. Яке господарське явище вказує на наростання нерівності в суспільстві епохи класоутворення?

- A) Винахід гончарного круга
- B) Колективне користування усім майном
- C) Перехід до тваринництва
- D) Виникнення приватної власності на худобу й землю

6. Який з наслідків грабіжницьких війн найбільше вплинув на зміну соціальної структури суспільства?

- A) Розширення територій мисливства
- B) Поява професійного жрецтва
- C) Накопичення багатств у руках військових вождів
- D) Створення наскельних зображень

Тема: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА РЕЛІГІЯ У ЄГИПТІ ДОБИ НОВОГО ЦАРСТВА (XVI – XI ст. до н.е.)

1. Яку роль у господарстві Єгипту доби Нового царства відігравала зрошувальна система?

- A) Була символічним елементом релігійного культу
- B) Використовувалась лише для будівництва пірамід
- C) Забезпечувала родючість ґрунтів і регулярний врожай
- D) Служила для захисту від набігів кочівників

2. Хто в Єгипті Нового царства очолював ієрархію жерців і мав значний вплив на політику?
- A) Воєначальник
 - B) Верховний жрець Амона
 - C) Головний архітектор
 - D) Старший писар
3. Яке господарське заняття було найважливішим для більшості населення Єгипту в добу Нового царства?
- A) Мореплавство
 - B) Металургія
 - C) Землеробство
 - D) Полювання
4. Яке місто стало релігійним центром культу Амона-Ра у період Нового царства?
- A) Мемфіс
 - B) Геліополь
 - C) Фіви
 - D) Александрія
5. Який соціальний прошарок у Єгипті доби Нового царства володів найбільшими землями та ресурсами після фараона?
- A) Торговці
 - B) Ремісники
 - C) Жрецтво
 - D) Солдати
6. Яке з наведених тверджень найточніше описує економіку Єгипту доби Нового царства?
- A) Економіка базувалася виключно на работоргівлі
 - B) Основним джерелом доходу була зовнішня колонізація
 - C) Економіка була аграрною, з розвинутими ремеслами та торгівлею
 - D) Всі економічні функції виконувало лише храмове господарство

Тема: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У СТАРОДАВНІЙ ВАВИЛОНІЇ

1. Який правитель Стародавньої Вавилонії створив один із перших зводів законів в історії людства?
А) Саргон Аккадський
В) Хаммурапі
С) Ашшурбаніпал
D) Нарамсін
2. Що лежало в основі соціально-економічних відносин у Вавилонії часів Хаммурапі?
А) Колективна власність на землю
В) Рабовласництво й приватна власність
С) Феодальна залежність селян
D) Повна рівність усіх верств населення
3. Як у законах Хаммурапі визначалися покарання за злочини?
А) Вони залежали від статі
В) Вони застосовувались вибірково
С) Вони ґрунтувалися на принципі «око за око»
D) Вони завжди були грошовими
4. Який із соціальних станів у Вавилонії мав найвищий правовий статус?
А) Раби
В) Мушкенуми (вільні, але залежні)
С) Авілуми (повноправні громадяни)
D) Торговці
5. Яке значення для економіки Вавилонії мало іригаційне землеробство?
А) Було другорядним видом господарства
В) Забезпечувало врожаї та впливало на соціальну організацію
С) Застосовувалося лише в храмових маєтках
D) Було заборонене для приватного використання

6. Яке становище в суспільстві мали вавилонські жінки згідно з законами Хаммурапі?

- A) Мали повні політичні права
- B) Була повна рівність з чоловіками
- C) Залежали від чоловіка або батька, але мали деякі юридичні права
- D) Не мали жодних прав і вважалися власністю

Тема: ДЕРЖАВА АХЕМЕНІДІВ VI – V СТ. ДО Н.Е.

1. Хто був засновником Перської держави Ахеменідів?

- A) Дарій I
- B) Ксеркс
- C) Кир II
- D) Камбіз II

2. Яке адміністративне нововведення запровадив Дарій I Великий у Перській імперії?

- A) Розподіл на області за етнічною ознакою
- B) Запровадження системи сатрапій
- C) Поділ держави на міста-держави
- D) Надання автономії всім завойованим народам

3. Яка релігія була панівною у державі Ахеменідів?

- A) Буддизм
- B) Іудаїзм
- C) Зороастризм
- D) Християнство

4. Який відомий шлях з'єднував міста Сузи і Сарди у державі Ахеменідів?

- A) Шовковий шлях
- B) Великий царський шлях
- C) Торговельний тракт Кіра
- D) Імперський транзитний шлях

5. Яка з нижченаведених держав була підкорена Киром II?

- A) Греція
- B) Рим
- C) Лідія
- D) Карфаген

6. Яке місто було однією з головних столиць імперії Ахеменідів?

- A) Спарта
- B) Ніневія
- C) Персеполь
- D) Афіни

Тема: СТАРОДАВНЄ ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ДАНИМИ ПИСЕМНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яке з писемних джерел є найдавнішим у історії Стародавньої Індії?

- A) Махабгарата
- B) Упанішади
- C) Веди
- D) Закони Ману

2. Яка система соціального поділу склалася у Стародавній Індії?

- A) Демократія
- B) Касты (варни)
- C) Родоплемінна система
- D) Феодальні стани

3. Яке місто належало до цивілізації долини Інду?

- A) Урук
- B) Хараппа
- C) Мемфіс
- D) Спарта

4. Яка варна мала право виконувати жрецькі функції?

- A) Кшатрії
- B) Вайш'ї
- C) Брахмани
- D) Шудри

5. Яка річка мала ключове значення для розвитку найдавніших цивілізацій Індії?

- A) Ганг
- B) Тигр
- C) Інд
- D) Хуанхе

6. Як називається збірник релігійно-філософських текстів, що завершує ведичну літературу?

- A) Рігведа
- B) Пурани
- C) Упанішади
- D) Рамаєна

Тема: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ ДОБИ ДИНАСТІЙ ЦІНЬ І ХАНЬ

1. Яке велике державне будівництво було розпочате за часів династії Цінь?

- A) Великий канал
- B) Заборонене місто
- C) Велика китайська стіна
- D) Палац імператора Хуанді

2. За правління якої династії було впроваджено єдину систему мір і ваги?

- A) Чжоу
- B) Цінь
- C) Хань
- D) Тан

3. Основою економіки Китаю в період Хань залишалося:

- A) Морська торгівля
- B) Промислове виробництво
- C) Землеробство
- D) Видобуток корисних копалин

4. Який шлях сприяв розвитку міжнародної торгівлі за часів династії Хань?
- A) Янцзи шлях
 - B) Чайний шлях
 - C) Шовковий шлях
 - D) Золотий шлях
5. Яка форма управління селянами стала поширеною за династії Хань?
- A) Рабовласництво
 - B) Поміщицьке землеволодіння
 - C) Державна оренда землі
 - D) Сімейне право на землю
6. Яку важливу реформу провів імператор У-ді з династії Хань?
- A) Заборона конфуціанства
 - B) Введення іноземної валюти
 - C) Державну монополію на сіль та залізо
 - D) Скасування централізованої влади

Тема: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ XI – IX СТ. ДО Н. Е. ЗА
ДАНИМИ «ІЛІАДИ» ТА «ОДІССЕЇ»

1. Яку форму правління найчастіше описує Гомер у своїх поемах?
- A) Демократія
 - B) Олігархія
 - C) Монархія
 - D) Тиранія
2. Яке заняття було одним з основних у господарстві героїв «Одіссеї»?
- A) Рибальство
 - B) Землеробство
 - C) Писарська справа
 - D) Торгівля

3. Хто вважався головою общини в гомерівську епоху?
- A) Народні збори
 - B) Обраний архонт
 - C) Цар (басилевс)
 - D) Жерці
4. Який тип власності переважав у суспільстві за часів Гомера?
- A) Колективна власність держави
 - B) Рабська праця на латифундіях
 - C) Родова (общинна) власність
 - D) Приватна власність на капітал
5. Що свідчить про наявність соціальної нерівності у поемах Гомера?
- A) Підкреслена рівність між усіма героями
 - B) Опис привілеїв аристократії та залежності простих людей
 - C) Ідеї демократичного самоврядування
 - D) Відсутність згадок про майновий стан
6. Як у поемах Гомера називають військову знать, що домінує в суспільстві?
- A) Гопліти
 - B) Аристої
 - C) Демоси
 - D) Метеки

Тема: ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ VIII – VI СТ. ДО Н. Е.

1. Яка головна причина спричинила Велику грецьку колонізацію?
- A) Бажання грецьких міст здобути нові культурні контакти
 - B) Військова експансія на Схід
 - C) Демографічний тиск і нестача землі в материковій Греції
 - D) Пошуки золота та срібла

2. Як називались нові поселення, які засновували греки за межами своєї батьківщини?

- A) Апойкія
- B) Поліс
- C) Акрополь
- D) Хора

3. Яке місто було засноване греками на північному узбережжі Чорного моря?

- A) Ольвія
- B) Ефес
- C) Корінф
- D) Аргос

4. Хто найчастіше керував заснуванням нової колонії?

- A) Архонт
- B) Ойкіст
- C) Герусія
- D) Гопліт

5. Який із наведених регіонів був основним напрямом грецької колонізації?

- A) Середня Азія
- B) Північна Європа
- C) Західне Середземномор'я та Північне Причорномор'я
- D) Скандинавія

6. Який наслідок мала колонізація для розвитку грецького світу?

- A) Ослаблення торговельних зв'язків
- B) Втрата культурної ідентичності
- C) Поширення грецької культури та мови на нові території
- D) Відмова від демократичних інститутів

Тема: УТВОРЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1. Хто вважається засновником афінської демократії?
 - A) Солон
 - B) Перікл
 - C) Тесей
 - D) Клісфен

2. Яке нововведення запровадив Солон у своїх реформах?
 - A) Відновлення царської влади
 - B) Поділ громадян на майнові класи
 - C) Повернення рабства за борги
 - D) Позбавлення прав усіх бідняків

3. Що було метою реформ Клісфена?
 - A) Посилення влади аристократії
 - B) Усунення монархії
 - C) Створення умов для рівноправної участі громадян в управлінні
 - D) Зміцнення впливу жрецтва

4. Що таке ostracism, запроваджений у демократичних Афінах?
 - A) Податок для іноземців
 - B) Військове об'єднання міст
 - C) Судовий розгляд справ проти рабів
 - D) Голосування за вигнання політика з міста

5. Який орган влади став основним у період розквіту афінської демократії?
 - A) Ареопаг
 - B) Народні збори (екклесія)
 - C) Герусія
 - D) Рада старійшин

6. Яка категорія населення не мала політичних прав у демократичних Афінах?
 - A) Повноправні громадяни-чоловіки
 - B) Жінки, раби та метеки
 - C) Вільні ремісники
 - D) Воїни-гопліти

Тема: КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ VI – IV СТ. ДО Н. Е.

1. Хто з філософів започаткував першу школу в Стародавній Греції – Академію?

- A) Сократ
- B) Піфагор
- C) Аристотель
- D) Платон

2. У якому архітектурному стилі був збудований Парфенон в Афінах?

- A) Іонічному
- B) Коринфському
- C) Доричному
- D) Скандинавському

3. Хто є автором скульптури «Дискобол»?

- A) Фідій
- B) Мирон
- C) Поліклет
- D) Скопас

4. Який драматург є автором трагедії «Антігона»?

- A) Арістофан
- B) Софокл
- C) Есхіл
- D) Евріпід

5. Яке досягнення пов'язують з Гіппократом?

- A) Теорія атомів
- B) Основи геометрії
- C) Початки медицини як науки
- D) Винайдення абетки

6. Який історик вважається «батьком історії»?

- A) Ксенофонт
- B) Фулідід
- C) Геродот
- D) Платон

Тема: БОРОТЬБА ПЛЕБЕЇВ З ПАТРИЦІЯМИ У
СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ (VII – ПОЧАТОК III СТ. ДО Н. Е.)

1. Хто такі плебеї у Стародавньому Римі?

- A) Раби
- B) Привілейована знать
- C) Вільні, але неповноправні громадяни
- D) Іноземні найманці

2. Який орган було створено для захисту прав плебеїв?

- A) Сенат
- B) Консулат
- C) Народні збори
- D) Трибунат

3. Який документ став важливою перемогою плебеїв у боротьбі з патриціями?

- A) Кодекс Юстиніана
- B) Закони XII таблиць
- C) Карфагенський договір
- D) Едикт імператора

4. Що отримали плебеї в результаті своєї боротьби у 367 р. до н.е. згідно з законами Ліцинія-Секстія?

- A) Доступ до армії
- B) Право на землю в Африці
- C) Право обирати одного з консулів
- D) Скасування податків

5. Яке право було надано плебеям у 287 р. до н.е.?

- A) Створення окремої армії
- B) Обирати імператора
- C) Рівність у шлюбах з патриціями
- D) Рішення плебісцитів стали обов'язковими для всіх римлян

6. Який наслідок мала тривала боротьба плебеїв з патриціями?

- A) Встановлення диктатури
- B) Поділ Риму на два міста
- C) Зрівняння плебеїв і патриціїв у політичних правах
- D) Заборона виборів

Тема: АГРАРНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У РИМІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ II СТ. ДО Н. Е.

1. Хто започаткував аграрну реформу в Римі у II ст. до н.е.?
А) Луцій Корнелій Сулла
В) Марк Тулій Цицерон
С) Тиберій Гракх
D) Гай Юлій Цезар
2. Яка головна мета аграрної реформи Тиберія Гракха?
А) Знищення патриціанського Сенату
В) Заснування колоній за межами Італії
С) Обмеження розмірів землі в одних руках і передача її бідним
D) Знищення монархії
3. Який орган підтримав аграрні закони Тиберія Гракха?
А) Сенат
В) Народні збори (трибунат)
С) Преторський суд
D) Консульський колегіум
4. Хто продовжив аграрну реформу після смерті Тиберія Гракха?
А) Луцій Красс
В) Гай Гракх
С) Гней Помпей
D) Катон Старший
5. Яке нововведення запровадив Гай Гракх у соціальній сфері?
А) Скасування рабства
В) Обмеження права голосу для патриціїв
С) Видача хліба за зниженими цінами
D) Встановлення диктатури
6. Яким був результат аграрно-демократичного руху братів Гракхів?
А) Створення нової династії
В) Успішна реформа і мир у державі
С) Їхня загибель і посилення політичної боротьби
D) Союз з варварськими племенами

Тема: ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ У РИМІ 40-30-Х РР. I СТ. ДО Н. Е.

1. Яка подія стала початком нового етапу громадянських війн у Римі після вбивства Юлія Цезаря?
 - A) Перехід Рубікону Цезарем
 - B) Битва при Акції
 - C) Створення Другого тріумвірату
 - D) Призначення Октавіана консулом

2. Хто входив до складу Другого тріумвірату?
 - A) Цезар, Помпей, Красс
 - B) Октавіан, Антоній, Лепід
 - C) Брут, Кассій, Цицерон
 - D) Марк Антоній, Сулла, Марій

3. Яке місто стало місцем вирішальної морської битви між Октавіаном і Антонієм?
 - A) Карфаген
 - B) Акцій
 - C) Александрія
 - D) Рим

4. Яку роль відігравала Клеопатра у громадянських війнах 40–30-х рр. до н.е.?
 - A) Очолила повстання проти Риму
 - B) Була союзницею Марка Антонія
 - C) Правила у Римі замість Антонія
 - D) Допомогала Октавіану отримати владу

5. Хто переміг у громадянській війні 32–30 рр. до н.е. і став одноосібним правителем Риму?
 - A) Марк Антоній
 - B) Лепід
 - C) Октавіан
 - D) Брут

6. Який результат мала битва при Акції 31 р. до н.е.?
- A) Розгром армії Октавіана
 - B) Військова перемога Антонія
 - C) Поразка Антонія та втеча Клеопатри
 - D) Укладання миру між тріумвірами

Тема: РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В I – II СТ. Н. Е.

1. Хто став першим римським імператором, започаткувавши період принципату?
- A) Юлій Цезар
 - B) Нерон
 - C) Август (Октавіан)
 - D) Тиберій
2. Яка династія правила Римською імперією після Юлія Цезаря?
- A) Антоніни
 - B) Флавії
 - C) Юлії-Клавдії
 - D) Севери
3. Який імператор побудував знаменитий Колізей у Римі?
- A) Нерон
 - B) Тиберій
 - C) Тіт Флавій
 - D) Адріан
4. Який імператор уславився як «філософ на троні» і є автором праці «До самого себе»?
- A) Траян
 - B) Марк Аврелій
 - C) Коммод
 - D) Антонін Пій

5. За якого імператора Римська імперія досягла найбільшої територіальної могутності?

- A) Август
- B) Тиберій
- C) Траян
- D) Доміціан

6. Яке твердження найкраще характеризує принципат як форму влади?

- A) Імператор мав абсолютну владу без обмежень
- B) Влада імператора поєднувалась із формальним збереженням республіканських інститутів
- C) Імператор обирався народними зборами
- D) Сенат повністю контролював імператора

Тема: ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Якого року вважають офіційною датою падіння Західної Римської імперії?

- A) 395 р.
- B) 410 р.
- C) 451 р.
- D) 476 р.

2. Хто був останнім імператором Західної Римської імперії?

- A) Теодосій I
- B) Августул Ромул
- C) Гонорій
- D) Одоакр

3. Який варварський вождь усунув останнього римського імператора на Заході?

- A) Аттіла
- B) Аларіх
- C) Одоакр
- D) Гейзеріх

4. Яке місто було захоплене вестготами під керівництвом Аларіха в 410 р.?

- A) Карфаген
- B) M Mediolanum (Мілан)
- C) Рим
- D) Равенна

5. Яке плем'я заснувало королівство в Північній Африці після завоювання Карфагена?

- A) Франки
- B) Вандали
- C) Сакси
- D) Готи

6. Який бій 451 року зупинив гуннів і Аттілу в Галлії?

- A) Битва при Акціумі
- B) Битва при Замі
- C) Битва на Каталаунських полях
- D) Битва при Адріанополі

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Періодизація історії стародавньої Греції.
2. Економіка, суспільство і політичний лад на Криті в III – II тис. до н.е.
3. Культура і мистецтво Криту в III – II тис. до н. е.
4. Економіка і політичний лад Ахейської Греції в II тис. до н.е.
5. Дорійське переселення до Греції та його наслідки.
6. Гомерівське питання в історичній літературі.
7. Економіка гомерівської Греції (XI – IX ст. до н.е.)
8. Суспільство і політичний лад гомерівської Греції (XI – IX ст. до н.е.)
9. Поеми «Іліада» і «Одіссея» як історичні джерела.
10. Економіка, суспільство і культура Греції в VIII – VI ст. до н.е.
11. Грецька колонізація VIII – VI ст. до н.е. Причини і наслідки.
12. Ранньогрецька тиранія та її історичне значення.
13. Особливості економіки та суспільний лад стародавньої Спарти.
14. Політичний лад стародавньої Спарти.
15. Побут і система виховання у стародавній Спарті.
16. Кілонова змова і законодавство Драконта в Афінах.
17. Реформи Солона в Афінах та їх значення.
18. Тиранія Пісістрата в Афінах.
19. Реформи Клісфена в Афінах та їх історичне значення.
20. Причини та приводи греко-персидських війн. Перший похід персів.
21. Другий похід персів до Греції. Марафонська битва.
22. Третій похід персів до Греції. Подвиг спартанців під Фермопілами і Саламинська битва.
23. Соціально-політична боротьба в Афінах у перш. пол. V ст. до н.е. Реформа Ефіальта.
24. Розквіт демократії в Афінах за Перикла.
25. Державний лад Афін в V – IV ст. до н.е.
26. Перший Афінський морський союз.
27. Джерела рабства і становище рабів у Афінах.
28. Причини і приводи Пелопоннеської війни.
29. Наслідки Пелопоннеської війни для Греції.
30. Піднесення Фів і другий Афінський морський союз.
31. Македонія в IV ст. до н.е. Внутрішня політика Філіпа II.

- 32.Боротьба Македонії за гегемонію в Греції.
- 33.Встановлення гегемонії Македонії в Греції. Коринфський конгрес.
- 34.Культура Греції в класичний період.
- 35.Перший етап походу Олександра Македонського.
- 36.Похід Олександра в Персію і Месопотамію.
- 37.Держава Олександра Македонського, її склад і управління.
- 38.Проблема еллінізму в історичній літературі.
- 39.Держава Селевкідів.
- 40.Держава Птолемеїв у Єгипті.
- 41.Періодизація історії стародавнього Риму.
- 42.Проблема походження найдавнішого населення Італії.
- 43.Рим в «царський» період (X – VI ст. до н.е.).
- 44.Реформи Сервія Туллія в стародавньому Римі.
- 45.Боротьба патриціїв і плебеїв у стародавньому Римі.
- 46.Війни Риму з сусідами в VI – V ст. до н.е. Латинський союз.
- 47.Самнітські війни Риму.
- 48.Боротьба Риму за південну Італію з Тарентом і Пірром.
- 49.Політичний лад Риму в V – III ст. до н.е.
- 50.Перша Пунічна війна.
- 51.Друга Пунічна війна та її наслідки.
- 52.Перше Сицилійське повстання рабів.
- 53.Аграрні реформи Тіберія Гракха.
- 54.Аграрні і демократичні реформи Гая Гракха.
- 55.Джерела рабства і становище рабів у Римі.
- 56.Військова реформа Гая Марія та її наслідки.
- 57.Соціально-економічний й лад Риму в II – I ст. до н.е.
- 58.Перша війна Риму з Митридатом VI Євпатором.
- 59.Політична боротьба в Римі 80-х років до н.е. Диктатура Сули.
- 60.Повстання рабів під проводом Спартака.
- 61.Політична боротьба в Римі 60-х років. Змова Катиліни.
- 62.Перший тріумвірат у Римі і його політика.
- 63.Завоювання Цезарем Галлії.
- 64.Громадянська війни у Римі у 40-х рр. до н.е.
- 65.Диктатура Цезаря в Римі та її сутність.
- 66.Громадянська війна в Римі 43 – 31 рр. до н.е.
- 67.Принципат Августа як форма державного ладу.
- 68.Внутрішня та зовнішня політика Августа.
- 69.Римська імперія часів Тіберія і Калігули.

70. Внутрішня і зовнішня політика імператора Клавдія.
71. Римська імперія при Нероні.
72. Внутрішня і зовнішня політика династії Флавіїв.
73. Християнство і його рання історія.
74. Римська імперія при імператорі Траяні.
75. Римська імперія часів Адріана і Антоніна Пія.
76. Римська імперія в останній третині II ст. н.е. (М. Аврелій, Коммод).
77. Політична та соціально-економічна криза в Римській імперії III ст. н.е.
78. Встановлення домінуючої ролі імператора Діоклетіана.
79. Реформи імператора Костянтина і його релігійна політика.
80. Розділення Римської імперії на Західну і Східну.
81. Падіння Західної Римської імперії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2023. 270 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7507/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 1: Стародавня Греція. Чернівці, 2016.
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації: підруч. для студ. вищ. навч. закл.: у 3 т. Т. 2: Стародавній Рим. Чернівці, 2016.
4. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 т. Київ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
5. Беззубенко А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2017. 370 с.
URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2ceeef3e-5e4e-42ef-95e4-7635c58c1606/content>
6. Історія та культура Античності: навчальний посібник / упор.: Я. А. Алешкевич; Ужгород, 2023. 180 с.
URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/57585/1/Icторія%20та%20культура%20Античності.pdf>
7. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: навч. посібн. Київ, 2002.
8. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навчальний посібник. Київ, 2001. 360 с.

Допоміжна

1. Авдієв В. І. Історія Стародавнього Сходу. Харків, 2002.
2. Алешкевич Я. А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 108-114.

3. Алешкевич Я. А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип. 28. С. 71-80.
4. Арістофан. Комедії. Харків, 2003. 512 с.
5. Археологія України за роки незалежності. [відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко]. Київ, 2022. 448 с.
6. Археологія України за роки незалежності. Київ, 2022, 448 с.
7. Атлас з історії стародавнього світу. Київ, 2005.
8. Баженов Л. В., Жмурко О. І. Історія Стародавнього Сходу. Практикум для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2018.
9. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: методичні рекомендації до семінарських занять. Кам'янець-Подільський, 2023. 100 с.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/7508/Bazhenov-O.L.-Istoriia-pervisnoho-suspilstva-metodychni-rekomendatsii-do-seminarskykh-zaniat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. Балух В. О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. Т. 3. Практикум. Чернівці, 2008. 681 с.
11. Берд Мері. S. P. Q. R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ, 2019. 480 с.
12. Блек Д. Історія світу: від найдавніших часів до сьогодення / переклад О. Буйвол. Київ, 2021. 256 с.
13. Вдовичин І. Я. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 419-431.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50595852.pdf>
14. Величко В. В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 89-107.
15. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей студентів вищих навчальних закладів. Тернопіль, 2008. 480 с.
16. Війдейко М. Ю., Пашкевич Г. О. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2005. 270 с.
17. Вовк В. М. Юридичний статус колонів у Древньому Римі (між вільними й рабами?)
URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/5416/%C2>

18. Голованов С. Історія стародавнього світу: навч. посібн. в 5-ти т. Київ, 2016.
19. Голованов С. О. Афіни та Спарта напередодні Пелопоннеської війни. Гілея. 2013. № 72. С. 189-195.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_36
20. Гомер. Іліада / пер. із старогрец. Б. Тена. Харків, 2017. 412 с.
21. Гомер. Одиссея / пер. із старогрец. Б. Тена. Харків, 2008. 574 с.
22. Гомерова «Іліада»: прозовий переклад / переказала К. І. Гловацька. Київ, 2006. 197 с.
23. Гомерова «Одіссея» / переказ. К. І. Гловацька. Київ, 2005. 152 с.
24. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів, 1965.
25. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропагандасхідної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 2. С. 124-128.
26. Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст. Луцьк, 2016. 200 с.
27. Гуцало Л. В. Історія Стародавньої Греції та Риму: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 100 с.
28. Гуцало Л. В. Становище римлянки у I столітті н. е. Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. Вип. 43. С. 63-67. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36561/1/Gucalo.pdf>
29. Гуцало Л. В., Козел А. Зороастризм: проблема місця і часу виникнення вчення. *Матеріали IX Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції* (м. Житомир, 3-4 листопада 2017). Житомир. 2017. С. 150-152.
30. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. *Літопис Волині*. 2022. № 3. С. 199–204. URL: http://eprints.zu.edu.ua/34510/1/Гуцало%20Л.В._Текст.pdf
31. Гуцало Л. Значення реформи ареопагу Ефіальта. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-*

- краєзнавчої конференції. Житомир, 2015. С. 78-80.
URL: http://eprints.zu.edu.ua/19500/1/Людмила_Гуцало.pdf
32. Давньогрецька музика. URL: <http://www.oeaw.ac.at/kal/agm/>
 33. Давньогрецька трагедія. Київ, 1981. 232 с.
 34. Давня історія України: в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко; Київ, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 558 с.
 35. Древні цивілізації. URL: <https://www.anciv.com/?p=336>
 36. Дроздов В. В. Історія первісного суспільства в схемах і таблицях: навч.-метод. посіб. для студентів ВНЗ. Ізмаїл, 2016. 199 с.
 37. Евріпід. Трагедії. Київ, 1993. 448 с.
 38. Забарилло К. С. Гомерова «Одіссея» та її місце в світовій літературі. *Гомер. Одіссея*. Київ, 1968. С. 5-24.
 39. Завадський В. М. Історія Стародавнього світу: навчально-методичний посібник. Донецьк, 2011.
 40. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 55-62.
 41. Залізняк Л. П. Первісна історія України: навчальний посібник. Київ, 1999. 320 с.
 42. Замаровський В. Їх величності піраміди. Київ, 1988.
 43. Замаровський В. Спочатку був Шумер. Київ, 1983.
 44. Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона : інтепретації божественного образу фараона. *Гілея. Науковий вісник*. 2015. № 95 (4). С. 10-13.
 45. Заплетнюк О. А. Культ Амона та його розповсюдження в період Середнього царства. *Virtus : Scientific Journal*. 2015. Issue 2. С. 196-199.
 46. Заплетнюк О. А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі. *Гілея: науковий вісник*. 2016. № 105. С. 9-12.
 47. Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 98 (7). С. 127-130.
 48. Захарченко М. В, Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). Київ, 1993. 336 с.
 49. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ, 2002. 286 с.

50. Історія Давнього Риму.
URL: http://supermif.com/istoria_rim/0_istoria_rim_zmist.html
51. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022. 552 с.
52. Історія європейської цивілізації. Греція. Київ, 2016. 1165 с.
53. Історія стародавнього світу / укладач: Гуцало Л. В.
Житомир, 2024. 72 с.
URL: <https://eprints.zu.edu.ua/41817/1/1.pdf>
54. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій для студентів істор. спеціальностей / В. О. Балух, Ю. І. Макар. Чернівці, 2001.
55. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія. Київ, 2001.
56. Коваль А. «Non expetere расет»: мотиви Помпея і Цезаря для війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 134. С. 21-25.
57. Коваль А. П. Політична криза в Римі 56–52 рр. до Р.Х. та одноосібне консульство Гнея Помпея Великого. *Гілея*. 2016. Вип. 101. С. 7-10.
58. Коваль А. Перший тріумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2016. № 38. С. 166-179.
59. Козинець І. Г., Лозицька Я. А. Правовий режим колонату в Римській імперії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 34-37.
60. Колісніченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: навчальний посібник Миколаїв, 2002.
61. Коломоєць С. Греко-перські війни. *Історія України*. 2008. № 1. С. 12-14.
62. Космина В. Г. Китайська цивілізація: формування смислової системи Комунікацій. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2011. Вип. 11. С.70–76.
63. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
64. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 137-141.

65. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 137-148.
66. Кун М. А. Легенди та міфи Стародавньої Греції. Київ, 1996. 472 с.
67. Левчук М. В. Обмеження прав громадян в Стародавніх Афінах. *Право і громадянське суспільство*. 2017. № 3-4. С. 36-43. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/287-obmezheniya-prav-hromadyan-vstarodavnikh-afinakh-levchuk-m-v>
68. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91-106.
69. Луговий О. М. Історія Стародавнього Сходу. Одеса, 2020. 214 с.
70. Любач С. М. Передня Азія. Давній Вавілон. *Історія і правознавство*. 2008. № 2. С. 6-8
71. Марініч В. К. Релігії стародавнього Єгипту – очима древніх греків: Геродот і Страбон. URL: https://www.researchgate.net/publication/376809290_Religiions_of_ancient_Egypt_-_through_the_ancient_Greeks_eyes_Herodotus_and_Strabo
72. Марініч В. К. Релігії Стародавнього Єгипту: аналіз факторів, які вплинули на формування сучасної загальноприйнятої історичної концепції. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134. С. 243-248.
73. Мельник Г. Г. Гомер як свідок історії. *Питання літературознавства*. 2003. Вип. 10. С. 159-161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2003_10_38
74. Міфи Давньої Греції та Риму. URL: https://supermif.com/greki/greki_golovna.html
75. Мустафін О. Справжня історія Стародавнього часу. Харків, 2018. 398 с.
76. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. Київ, 1994. 174 с.
77. Нечитайло В. В. Реформи Солона в інтерпретації Діогена Лаертського. *Політологічні студії*: зб. наук. пр. 2011. Випуск 2. С. 133-141.

78. Олійник М. Спроби військових реформ у Римі (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2017. № 40. С. 210-235.
79. Онлайн курс «Greek and Roman Mythology» (від Пенсильванського університету).
URL: <https://www.coursera.org/learn/mythology>
80. Опря Б. О., Опря І. А. Релігійний туризм у Стародавньому світі: паломництва до храмів та оракулів. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 3(33). С. 2007-2020. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3\(33\)-2007-2020](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3(33)-2007-2020)
81. Опря І. А. Афіни та Спарта: ідеологічний конфлікт демократії та олігархії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Вип. 24. С. 86-88.
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/9057/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii%e2%80%93Vyp.24.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
82. Опря І. А. Боротьба Афін і Спарти за гегемонію у стародавній Греції у V ст. до н. е. *Science and society: modern trends in a changing world. Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference*. MDPC Publishing. Vienna, Austria. 2024. 458-462. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/SCIENCE-AND-SOCIETY.-MODERN-TRENDS-IN-A-CHANGING-WORLD-22-24.01.24.pdf>
83. Опря І. А. Нобілітет у період кризи республіканської системи у Стародавньому Римі. *Глобалізаційні виклики економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 14 вересня 2023 р.)* Полтава: ЦФЕНД, 2023. С. 73-75.
84. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. Київ, 2012. 446 с.

85. Отрощенко В. В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С. 5-10.
86. Павленко І., Шульга С. Гладіаторські школи в Стародавньому Римі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 99-102.
87. Павленко Ю. В. Первісність, первісне суспільство. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Pervisnist>
88. Пантелєєва І.А. Симбіоз грецької й римської цивілізацій як результат антагоністичної взаємодії античних культур. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*, 2009. № 3(27). Ч.1. С. 51-55.
89. Перикл. Афінська демократія. *Демократія: Антологія*. Київ, 2005. С. 220-230.
90. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму. Дрогобич, 2017. 576 с.
91. Петrenchко О. М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2001. Вип.V. С. 260-274.
92. Петrenchко О. М. Династична політика як складова системи принципату. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка*. 2007. Вип. 20. С.128-137.
93. Петrenchко О. М. Зміни у провінційній політиці Стародавнього Риму в період ранньої імперії. *Методологічні проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПІ*. 1998. Вип. І. С. 180-189.
94. Петrenchко О. М. Провінційна політика Стародавнього Риму у I ст. н. е. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. 2000. Т. 2. Вип. 24 С. 102–108.
95. Петrenchко О. Політичні репресії: Сулла та другий тріумвірат. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2013. № 32. С. 163-174.
96. Петrenchко О. Проскрипції як інструмент політичної боротьби у Стародавньому Римі. *Проблеми історії та археології України*. 2016. С. 40-41.
97. Печеніна Н. Греко-перські війни (V ст. до н.е.). *Історія в школі*. 2003. № 10. С. 37-47.

98. Писемні джерела з історії Стародавнього Єгипту. URL: <https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/S1/1>
99. Пількевич А. Реформи Гая Марія в системі політичних та соціально-економічних трансформацій в пізній Римській республіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 132. С. 43-45.
100. Платон. Держава / Пер. з давньогрек. Д. Коваль. Київ, 2000. 355 с.
101. Плутарх. Красс. *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 63-125. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_nikiy_and_crass_ua.htm
102. Плутарх. Перікл. *Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 5-62. URL: <http://ukrknight.org.ua/ukrknight-text/580/#1>
103. Плутарх. Солон (уривки). *Антична література: Хрестоматія*. Упорядник О. І. Білецький. Київ, 1968. С. 351-356. URL: <http://ukrknight.org.ua/ukrknight-text/587/#01>
104. Плутарх. Тіберій і Гай Гракхи / Переклад Й. Кобова *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 283-315. URL https://aelib.org.ua/texts/plutarch_tiberius_and_gaius_grakh_ua.htm
105. Плутарх. Цезар. *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. 448 С. 126-238. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_alexander_and_caesar_ua.htm
106. Плутарх. Цицерон *Плутарх. Порівняльні життєписи*. Київ, 1991. С. 316-377. URL: https://aelib.org.ua/texts/plutarch_demosthenes_and_cicero_ua.htm
107. Політичні портрети Стародавнього світу: навчальний посібник / укладачі: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська. Умань, 2012. Кн.3. Стародавній Схід.
108. Політичні та правові вчення Стародавнього Єгипту. URL: https://stud.com.ua/56745/politekonomiya/politichni_pravovi_vchennya_starodavnogo_yegiptu
109. Потупко Н. Організація влади в умовах первісного ладу та розвиток держави на території України. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2872>

110. Руденко О. Методи політичної боротьби в Римі пізньореспубліканської доби (за матеріалами Діона Кассія). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. № 135. С. 55-58.
111. Руденко О. Релігійна обрядовість як фактор політичної боротьби у Пізній Римській республіці (60–50-ті роки першого ст. до Р.Х.). *Гілея*. 2018. Вип. 131. С. 121-123.
112. Ручинська О. А., Сергеев І. П. Історія Стародавнього Сходу: навч.-методичний посібник. Харків, 2008.
113. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 3. С. 5-14.
114. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства: підручник. Харків, 2018.
115. Содомора А. Гесіод і його поема «Походження Богів» («Теогонія»). *Дзвін*. 2018. № 10. С. 222-231.
116. Солон. Вірші. *Золоте руно. З античної поезії*: збірка. Київ, 1985. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printoutof.php?id=381&bookid=0>
117. Солон. Елегія до афінських громадян [фрагменти] *Антична література*: Хрестоматія. Упорядник О. І. Білецький. Київ, 1968. С. 351-356. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/533/>
118. Ставнюк В. В. Демократія антична: зміст і форма. *Круглий стіл «Демократія: античні витоки – сучасні виклики»*, 01 грудня 2019 року. Абстракти доповідей Київ, 2019. С. 10-11.
119. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ. 2005, 216 с.
URL: https://www.academia.edu/34762925/Ставнюк_В_В_Становлення_Афінського_поліса_Stavnyuk_V_The_Forming_of_the_Athenian_Polis_pdf
120. Ставнюк В. В. Початок і методи проведення реформ Солона. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2004. № 75. С. 112-115.
121. Ставнюк В. В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-економічний аспект). *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 4. С. 200-208.
122. Ставнюк В. В. Ускладнення життя давньогрецьких общин за даними поем Гомера (суспільно-політичний аспект). *Вісник*

- академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2005. № 5. С. 191–198.
123. Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ, 1999.
124. Степанчук В. Н. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. Київ, 2007. 182 с.
125. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Том 1. С. 40-46.
126. Тацит Корнелій. Анналі. З часу відходу божественного Августа / Пер. Кислюка О. І. Київ, 2013. 700 с.
127. Тищик Б. Історія держави і права країн стародавнього світу. Львів, 2002.
128. Ткачук П. Д. Історія первісного суспільства, стародавнього Сходу й античних цивілізацій у термінах, назвах, поняттях і датах: навч.-метод. посіб. Луцьк, 2003.
129. Ткачук П. Д. Історія стародавнього Сходу й античних країн у термінах, назвах, поняттях і датах: тлумач. слов. Луцьк, 1992.
130. Цезар Гай Юлій. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Львів, 2021. 248 с.
131. Цеунов І. Радянське відлуння первісної історії. Формування моделі давньої історії в СРСР.
URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2657-igor-tseunov-radyanske-vidlunnya-pervisnoji-istorijiformuvannya-modeli-davnoji-istoriji-v-srsr>
132. Черниш А. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. Київ, 1975. 280 с.
133. Чмихав М. О. Давня культура: навчальний посібник. Київ, 1994. 320 с.
134. Шама О. І. Історії Стародавнього Сходу. Лекції. Методичні рекомендації: посібник для студентів. Тернопіль, 2015.
135. Шиліна П. Перська держава. *Історія України*. 2007. № 1. С. 20-23.
136. Шульга С. А. Історія Стародавньої Греції та Риму. Тестові завдання та методичні рекомендації для студентів історичного факультету. Луцьк, 2008.

- 137.Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Крижна В. В. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. 2022. № 54. С. 9-25.
- 138.Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Курас Д. І. Державний і суспільний лад, право та судова система Стародавнього Китаю: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2023. Вип. 57. С. 9-29.
- 139.Ювал Ной Харарі. Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства. Київ, 2021. 544 с.
- 140.Яблонська Д. Р. «Барбарські вторгнення» і падіння Західної Римської імперії. *X International Scientific and Theoretical Conference «Science of XXI century: development, main theories and achievements»*. USA, 2025. P. 188-190.
- 141.Яблонська Д. Р. З історії пантеону Стародавнього Дворіччя: структура та особливості вірувань. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique: c avec des matériaux de la VII conférence scientifique et pratique internationale*, Paris, 2024. P. 299-301.
- 142.Allchin B., Allchin R. Origins of a Civilization: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia. New Delhi: Viking, 1997. 370 p.
- 143.Assmann J. Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism. Routledge, 1995. 288 p.
- 144.Barbero A. The Day of the Barbarians: The Battle That Led to the Fall of the Roman Empire. Walker Books, 2007. 180 p.
- 145.Beard M., North J., Price S. Religions of Rome. Volume 1: A History. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 485 p.
- 146.Birley A. R. Marcus Aurelius: A Biography. London: Routledge, 2000. 360 p.
- 147.Boardman J. Greek Art. 4th ed. London : Thames & Hudson, 1996. 252 p.
- 148.Boardman J. The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade. London: Thames & Hudson, 1999. 256 p.
- 149.Boatwright M. T., Gargola D. J., Lenski N., Talbert R. J. A. The Romans: From Village to Empire. 2nd ed. New York; Oxford: Oxford University Press, 2012. 624 p.

150. Bowman A. K., Garnsey P., Rathbone D. (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Vol. XI: The High Empire, A.D. 70–192. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 954 p.
151. Briant P. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2002. 1200 p.
152. Bunson M. R. *Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York, 2002. URL: https://ia800604.us.archive.org/32/items/EncyclopediaOfAncientEgypt_201802/Encyclopedia_of_ancient_Egypt.pdf
153. Cartledge P. *Ancient Greece: A Very Short Introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2011. 184 p.
154. Cary M., Scullard H. H. *A History of Rome Down to the Reign of Constantine*. 3rd ed. London: Macmillan, 1976. 752 p.
155. Christie N. *The Fall of the Western Roman Empire: Archaeology, History and the Decline of Rome*. Bloomsbury Academic. 2011. 320 p.
156. Cook J. M., Schwartz D. B. *The Persian Empire*. 2nd ed. London: Macmillan, 1983. 320 p.
157. Cornell T. J. *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c.1000–264 BC)*. London; New York: Routledge, 1995. 528 p.
158. Crook J. A., Lintott A., Rawson E. (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Vol. X: The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 946 p.
159. Dandamaev M. A., Lukonin V. G. *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 278 p.
160. Eric H. Cline and Mark W. Graham, *Ancient Empires: From Mesopotamia to the Rise of Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 368 p..
161. Fagan B. M. *Fishing: How the Sea Fed Civilization*. Yale University Press, 2017. 352 p.
162. Finley M. I. *Democracy Ancient and Modern*. New Brunswick : Rutgers University Press, 1985. 220 p.
163. Flower H. I. (ed.). *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 403 p.
164. Forsythe G. *A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2005. 400 p.

165. Freeman C. Egypt, Greece and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2004. 759 p.
166. Gamble C. Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory. Cambridge University Press, 2007. 400 p.
167. Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Strahan & Cadell. 1776–1789. 3,000 (6 томів).
168. Goldsworthy A. How Rome Fell: Death of a Superpower. Yale University Press, 2010. 560 p.
169. Grant M. The History of Rome. New York: Charles Scribner's Sons, 1978. 531 p.
170. Grant M. The Roman Emperors: A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Rome 31 BC–AD 476. New York: Charles Scribner's Sons, 1985. 367 p.
171. Groeneveld E. *Prehistoric Hunter-Gatherer Societies*. World History Encyclopedia.
URL: <https://www.worldhistory.org/article/991/prehistoric-hunter-gatherer-societies/>
172. Harris N. The history of ancient Egypt. New York: Barnes & Noble, 2002. 192 p. URL:
<https://archive.org/details/historyofancient0000harr/mode/2up>
173. Heather P. Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe. Oxford University Press, 2009. 592 p.
174. History of Mesopotamia. *Enciclopedia Britannica*.
URL: <https://www.britannica.com/place/Mesopotamia-historical-region-Asia>
175. History.com Editors. (n.d.). *Hunter-Gatherers*. HISTORY.
Retrieved from. URL: <https://www.history.com/articles/hunter-gatherers>
176. History.com Editors. *Prehistory: Definition and Timeline*. HISTORY. URL: <https://www.history.com/topics/pre-history>
177. Hunter-Gatherer Culture. National Geographic Society. 2023. National Geographic Education.
URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/hunter-gatherer-culture/>
178. Hutsalo L. The role of women in the social and political life of Ancient Athen. *Grail of Science*. 2022. № 16. p. 582-584.
URL: <https://archive.journalgrail.science/index.php/2710-3056/issue/view/17.06.2022/3>

179. Ideology of Power and Power of Ideology in Early China. Edited by Yuri Pines, Paul R. Goldin and Martin Kern. Leiden: Brill Academic Pub, 2015. 348 p.
180. Kelly R. L. The Lifeways of Hunter-Gatherers: The Foraging Spectrum. Cambridge University Press, 2013. 362 p.
181. Khan Academy. *Prehistory before written records*.
URL: <https://www.khanacademy.org/humanities/world-history/world-history-beginnings/origin-humans-early-societies/a/learning-about-prehistory-article>
182. Kitto H. D. F. The Greeks. Harmondsworth : Penguin Books, 1991. 256 p.
183. Kuhrt A. The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period. London: Routledge, 2007. 1104 p.
184. Lal B. B. The Sarasvati Flows On: The Continuity of Indian Culture. New Delhi: Aryan Books International, 2009. 278 p.
185. Lane Fox R. Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer. London : Penguin, 2008. 512 p.
186. Lee R. B., Daly R. (Eds.). 1999. The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers. Cambridge University Press. 511 p.
187. Levick B. Claudius. New Haven: Yale University Press, 1990. 291 p.
188. Lewis M. E. The Early Chinese Empires: Qin and Han. Cambridge, 2007. 336 p.
189. Lintott A. The Constitution of the Roman Republic. Oxford: Oxford University Press, 1999. 310 p.
190. Morris I. Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece. Oxford: Blackwell, 2000. 272 p.
191. Morris I., Powell B. The Greeks: History, Culture, and Society. 3rd ed. Boston : Pearson, 2018. 624 p.
192. Murray O. Early Greece. 2nd ed. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993. 342 p.
193. Olivelle P. Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. New York: Oxford University Press, 2005. 448 p.
194. Osborne R. Greece in the Making, 1200–479 BC. 2nd ed. London : Routledge, 2009. 392 p.
195. Pines Y. The Question of Interpretation: Qin History in Light of *New Epigraphic Sources*. *Early China*. 2004. Vol. 29. p. 1-44.

196. Pines Y., Defoort C. Chinese Academic Views on Shang Yang since the Openup-and Reform Era. *Contemporary Chinese Thought: Translations and Studies*. 2015. Vol. 47 (2). p. 59-68.
197. Pomeroy S. B., Burstein S., Donlan W., Roberts J. Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History. 3rd ed. New York : Oxford University Press, 2011. 576 p.
198. Possehl G. L. The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002. 276 p.
199. Postgate J. N. Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History. London: Routledge, 1992.
URL: <http://johnsie.mycincylife.com/pdfdoc/early-mesopotamia-society-and-economy-atthe-dawn-of-history.pdf>
200. Powell A. (ed.). The Greek World. London : Routledge, 1995. 630 p.
201. Powell B. Homer and the Origin of the Greek City-State. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 216 p.
202. Prehistory – History of Applied Science & Technology. Rebus Community. Rebus Press. URL: <https://press.rebus.community/historyoftech/front-matter/prehistory/>
203. Price T. D., Brown J. A. (Eds.). Prehistoric Hunter-Gatherers: The Emergence of Cultural Complexity. Academic Press, 1985. 368 p.
204. Raaflaub K., Ober J., Wallace R. Origins of Democracy in Ancient Greece. Berkeley : University of California Press, 2007. 248 p.
205. Redford D. B. (Ed.). The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt. Oxford University Press, 2001. 1500 p.
206. Roth M. T. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor. 2nd edition. Atlanta: Scholars Press, 1997. 244 p.
207. Scullard H. H. From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 BC to AD 68. 5th ed. London : Routledge, 1982. 528 p.
208. Shaw I. The Oxford Illustrated History of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2000. 512 p.
209. Shotter D. C. A. Tiberius Caesar. 2nd ed. Londo : Routledge, 2004. 128 p.
210. Singh U. A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century. Delhi: Pearson Education India, 2008. 684 p.

211. Smith V. *The Oxford History of India*. Wentworth Press, 2016. 850 p.
212. Snodgrass A. *Archaic Greece: The Age of Experiment, 800–480 BC*. Berkeley: University of California Press, 1981. 232 p.
213. Stockton D. *The Gracchi*. Oxford: Clarendon Press, 1979. 240 p.
214. Sumerian, Akkadian, Neo-Sumerian/ur III, Babylonian, Assyrian, Persian / Lisa Ackerman, Dr. Jeffrey A. Becker, Dr. Senta German, Sebastian Hageneuer, Dr. Beth Harris and Dr. Steven Zucker. Brooklyn: Smarthistory, 2019. 78 p.
215. Teeter E. (Ed.). *Before the pyramids. The Origins of Egyptian Civilization*. Chicago, 2011. 288 p.
URL: <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/oimp33.pdf>
216. Testart A. The Significance of Food Storage among Hunter-Gatherers: Residence Patterns, Population Densities, and Social Inequalities. *Current Anthropology*. 1982. 23(5). pp. 523-537.
217. Thapar R. *Early India: From the Origins to AD 1300*. Berkeley: University of California Press, 2002. 556 p.
218. *The Cambridge History of China. Vol. 1: The Ch'in and Han Empires, 221 BC–AD 220*. Ed. by D. Twitchett and M. Loewe. Cambridge, 1986. 1024 p.
219. The Prehistoric Society. *Introductions to Prehistory*.
URL: <https://www.prehistoricsociety.org/resources/introductions>
220. The-Zend-Avesta. URL: <https://ar.islamforchristians.com/wp-content/uploads/TheAvesta.pdf>
221. Tsetskhladze G. R. *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas. Vol. 1–2*. Leiden: Brill, 2006. 1272 p.
222. Van De Mieroop M. *King Hammurabi of Babylon: A Biography*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005. 200 p.
223. Warburton D. A. *State and Economy in Ancient Egypt: Fiscal Vocabulary of the New Kingdom*, 1997. 380 p.
224. Ward-Perkins B. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press, 2005. 239 p.
225. Waters M. *Ancient Persia. A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*. New York: Cambridge University Press, 2014. p. 52-87.
226. Waters M. *Persepolis: The Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings*. London: Thames & Hudson, 2014. 256 p.

227. Watson B. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China. New York: Columbia University Press, 1958. 276 p.
228. Wickham C. The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000. Viking Adult, 2009. 688 p.
229. Wiesehöfer J. Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD. London: I. B. Tauris, 2001. 224 p.
230. Witzel M. Vedas and Upanishads: Historical Context and Philological Insights. In: Inside the Texts, Beyond the Texts (ed. M. Witzel), Harvard University Press, 2003. 220 p.
231. Zingarelli A. P. Trade and Market in New Kingdom Egypt: Internal Socio-Economic Processes and Transformations, 2010. 254 p.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Обсяг та програма навчальної дисципліни.....	6
Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання....	12
Зміст курсу.....	23
Тематика семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки.....	29
Самостійна робота та методичні рекомендації до її виконання....	128
Модульна контрольна робота та методичні рекомендації до її виконання.....	133
Тести.....	137
Питання до екзамену.....	158
Рекомендована література.....	161

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Навчальне електронне видання

Опря Ігор Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти спеціальностей А4 Середня освіта (Історія та
громадянська освіта) за освітньо-професійними програмами Середня освіта
(Історія та громадянська освіта) та Середня освіта (Історія та правознавство)

Навчальне електронне видання

Видавець і виготовлювач Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.